

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

САУЛЯК АНАСТАСІЯ СЕРГІЇВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
історії та археології
д. і. н., професор
Надія ТЕМІРОВА

« _____ » _____ 2024 р.

**ДОБРОЧИННО-МЕЦЕНАТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕЛИКИХ АГРАРІЇВ
УКРАЇНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

Спеціальність 032 Історія та археологія
Кваліфікаційна (магістерська) робота

Керівник:

Надія ТЕМІРОВА, д.і.н., проф.
кафедри історії та археології

Оцінка: _____ / _____ / _____

Голова ЕК:

Олексій СТРУКЕВИЧ, д. і. н., проф.

Вінниця-2024

Сауляк А. С. Добродійно-меценатська діяльність великих аграріїв України у другій половині XIX – на початку XX ст». Спеціальність 032 «Історія та археологія» ОП «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса. Вінниця, 2024.

У магістерській роботі, керуючись просопографічним методом, висвітлено різні сфери благодійницької діяльності відомих бізнесменів-аграріїв XX ст. Показано вплив сімейного виховання та освіти на формування світогляду меценатів. Розкрито становлення бізнесу та провідні напрями благодійної діяльності. Досліджено соціальні програми підприємців, а також розглянуто різні погляди науковців з поставлених питань благодійної діяльності. Показано просвітницьку діяльність меценатів.

Ключові слова: великі землевласники, бізнес, соціальні стандарти, благодійництво, меценатство.

82 с., 13 дод. Бібліограф.: 63 найм.

Saulyak A.S. Charitable and philanthropic activities of large agrarians of Ukraine in the second half of the 19th and early 20th centuries." Specialty 032 "History and Archeology" OP "Public History". DonNu named after Vasyl Stus. Vinnytsia, 2024.

In the master's thesis, guided by the prosopographic method, various spheres of charitable activity, famous businessmen and agrarians of the 20th century were highlighted. The influence of family upbringing and education on the formation of the worldview of patrons is shown. The formation of the business and the first areas of charitable activity are revealed. The social programs of entrepreneurs were studied, as well as the different views of scientists on the issues of charitable activity were considered. The educational activities of patrons have been covered rather poorly.

Keywords: large landowners, business, social standards, charity, patronage.

82 p., 13 appendixes. Bibliography: 63 items.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	8
1.1 Підсумки вивчення проблеми.....	8
1.2 Характеристика джерел.....	10
1.3 Методологічні засади дослідження.....	12
РОЗДІЛ 2 ПРИРОДА ДОБРОЧИННО-МЕЦЕНАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМЦІВ-АГРАРІЇВ	15
2.1 Добročинність як складова бізнес-діяльності та вимога суспільства.....	15
2.2 Вплив сімейного виховання та освіти.....	28
РОЗДІЛ 3 СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩІ ПРОГРАМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ РОДИН	38
3.1 Сприяння підвищенню стандартів умов життя та праці	38
3.2 Підтримка соціально вразливих груп населення	43
3.3 Освітньо-культурні проєкти аграрної еліти України	47
ВИСНОВКИ	67
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	71
ДОДАТКИ.....	77

ВСТУП

Актуальність теми. Добродійність та власне благодійна діяльність ніколи не втратить своєї актуальності. На сьогодні, коли Україна переживає один з найскладніших періодів в своїй історії, повномасштабне вторгнення Росії, благодійність знову відродилася. Фактично, займатися благодійністю, не потрібні великі кошти чи капітали. Адже свого роду зробити пожертвування не потребує значних коштів. В перші дні війни в Україні, народ зумів показати свою згуртованість та бажання робити добрі справи, і на сьогодні коли всі сучасні технології є доволі розвиненими це можна робити й в доволі швидкому темпі.

Власне благодійна діяльність, вона має своє глибоке історичне коріння і скажімо так, війни не були першопричиною її зародження та власне її розвитку. Період XIX–XX ст. в Україні ознаменувався різними подіями, благодійна діяльність була однією з цих подій. Україна має сприятливі природо-кліматичні умови ведення саме аграрного бізнесу, тому власне й почали відомі підприємці того часу займатися саме цією сферою. Доволі часто нащадки брали приклад з голови родини та продовжували не лише бізнес, але й добродійну діяльність, ставлячи перед собою завдання виховати майбутнє покоління, надаючи безкоштовну освіту, піклуючись про вразливі верстви населення, хворих, надаючи всю необхідну допомогу. Найбільшими підприємцями того часу були: Терещенки, Яхненки-Симиренки, Харитоненки, Ханенки та інші. Якщо говорити про якусь конкретну родину, то безумовно, від кожної родини виходили соціальні програми, які стосувалися благодійності.

На сьогодні це питання для вивчення не втратило своєї актуальності, адже добрі справи завжди будуть пам'ятати, а якщо це буде збережено, тобто й джерела інформації також, для науковців це буде стимулом вивчити це питання.

Також варто вивчати питання, чому благодійність почала поширюватися, які в були причини того. Є доволі вдалим порівнювати й сучасну благодійність, та чому вона має відроджуватися. Тобто, благодійність, як і в минулому столітті вивчалася так і в сучасному житті, посідає вагоме місце та буде вивчатися вже сучасниками, головне аби було кому здійснювати цю діяльність.

Об'єктом дослідження виступають бізнесмени-аграрії, які здійснювали благодійну діяльність.

Предметом вивчення стала доброчинна діяльність великих аграріїв України другої половини XIX – початку XX ст.

Мета дослідження полягає у визначенні внеску великих українських підприємців-аграріїв у розвиток доброчинності у другій половині XIX – на початку XX ст. Досягнення мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- ознайомитися з науковою літературою та джерелами з проблеми;
- визначити методологічні засади магістерського дослідження;
- проаналізувати мотиваційні фактори до доброчинності протягом «довгого» XIX ст.;
- розкрити питання впливу сімейного виховання та освіти на суспільно значущу активність підприємців;
- дослідити доброчинну діяльність великих землевласників в українських губерніях;
- охарактеризувати питання покращення умов праці;
- показати заходи із забезпечення та піклування про вразливі верстви населення;
- відстежити діяльність з розбудови сфери медицини;
- проаналізувати внесок великих землевласників в сферу розвитку освіти та культури.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період другої половини XIX – початку XX ст. Нижня межа вказує на початок та динамічний розвиток великого бізнесу в аграрній сфері України. Верхній часовий кордон зумовлений згортанням доброчинної діяльності великих підприємців в Україні через витіснення підприємців з України більшовицькою владою.

Територіальні рамки дослідження обмежені територією дев'яти українських губерній, які перебували у складі Російської імперії, де і відбувалася доброчинна діяльність великих землевласників.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що воно є спробою узагальнення здобутків науковців у вивченні історичного явища доброчинності, систематизації наявного знання. Особливо увагу у магістерській зосереджено на передумовах розгортання соціально значущих проєктів поза сферами відповідальності державних інституцій. Досліджено проблему мотивації до доброчинно-меценатської діяльності представників найзаможніших верств тогочасної України.

Науково-практичне значення роботи полягає в тому, що вона дає можливість розглянути питання благодійної діяльності на основі розгляду діяльності відомих підприємців. Дослідження доброчинних справ дає змогу глибше вивчити історію України та замислитися над конкретними поглядами науковців згідно з поставленою проблемою. Вивчення доброчинної діяльності великих землевласників в українських губерніях на межі XIX–XX ст. сприятиме поширенню позитивних практик минулого з підтримання різних галузей суспільного буття у сучасних умовах, коли через російську агресію потерпають цивільні. Досвід організації доброчинно-меценатської діяльності може стати у нагоді органам управління та місцевого самоврядування, що опікуються соціальними проблемами українців.

Апробація результатів наукового дослідження здійснювалась на молодіжних наукових заходах, серед яких, зокрема V Міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії 2023: історія та

міжнародні відносини в інформаційному протистоянні» (Вінниця, 2023); Всеукраїнська науково-практична конференція «Україна у світовому історичному просторі» (Київ, 2023); VI міжнародна наукова конференція студентів і молодих вчених «Травневі студії 2024: історія, археологія та міжнародні відносини в умовах війни» (Вінниця, 2024).

За темою магістерської роботи опубліковано дві статті у виданні «Вісник Студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса».

Структура роботи підпорядкована її меті та завданням та є укладеною за проблемним принципом. Магістерське дослідження складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, списку джерел і літератури, додатків. Загальний обсяг роботи становить 82 сторінки, з яких на основний текст припадає 70 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СТАН ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛА, МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Підсумки вивчення проблеми

Проблема доброчинної діяльності великих землевласників привертала увагу дослідників хвилеподібно, залежно від загальної суспільно-політичної ситуації. На зламі XIX–XX ст. вона порушувалась переважно на рівні констатації внеску окремих підприємців-аграріїв у вирішення проблем соціальної організації. За комуністичних десятиліть доброчинність взагалі зникла зі сторінок наукових публікацій, оскільки не вписувалась у марксистсько-ленінську концепцію розгортання класової боротьби та формування соціально справедливого суспільства. Системний інтерес до суспільно корисної діяльності колишніх «експлуататорів» увиразнився від початку 1990-х років, із постановом Незалежної України та створенням умов для вільної творчої діяльності. Протягом останніх трьох десятиліть українські науковці здійснили справжній інформативний прорив в опрацювання доброчинності великих землевласників України.

До поля зору потрапила родина Харитоненків. Внесок у її вивчення зробили І. Шудрик і Л.Даниленко, написавши працю, присвячену династії Харитоненків, яка була видана в 2003 році [63]. Науковці, зокрема дослідили одну із родинних садиб – Натальївку, яку підприємці побудували на Слобожанщині. Такого роду дослідження є цінними, адже вони дозволяють сформувати узагальнене уявлення про потенційних доброчинців – їхній спосіб життя, їхні цінності, формування родинних традицій допомоги нужденним, в решті-решт джерела наповнення бюджетів великих аграріїв [64].

Чимало наукових робіт, присвячених родині Харитоненків, належать авторству сучасної дослідниці О. Гайдай, яка широко висвітлила увесь шлях родини, перш ніж стати славними підприємцями [6].

Оскільки йдеться про доволі великі агропромислові підприємства, варто покладатися на широкий спектр джерела, які покладено в основу роботи істориків. Дослідниця Т.Лазанська, покладаючись на матеріали статистики, виокремила економічний стан підприємства періоду ХІХ – початку ХХ ст. [34]. Це надало їй змогу оцінити, які прибутки приносило підприємство та власне які капіталовкладення були здійснені. Також аналізуючи прибутки маєтків і промислових об'єктів по роках, можна зробити висновок, коли підприємство переживало кризу та своє найбільше піднесення, що у співставленні зі здобутками у сфері доброчинності дозволяє вийти на проблему вмотивованості до такої діяльності сільських багатіїв.

Підприємців періоду ХХ ст. широко досліджував сучасний історик О. Донік. Він не лише виокремлював певні родини, але й широко висвітлював історію української благодійності загалом. Беручи за основу дослідження відомі меценатські родини ХХ ст. – Терещенків, Яхненків-Симиренків, Харитоненків, Ханенків та ін. [13].

Матеріалів про стан благодійної діяльності підприємців є доволі багато, оскільки, благодійність є актуальною й донині. Причому досліджувати, окремо якусь конкретну родину, є доволі вдалим варіантом, якщо розкривати всі питання та напрямки благодійної діяльності. Особливо цим питанням займалася Жукова С.П., вивчаючи діяльність родини Терещенків [20].

Оскільки в магістерському дослідженні доволі розлого подається питання сприяння заможних землевласників розвитку культури, на особливу увагу заслуговує одна з меценатських родин – Терещенків-Ханенків. Вони займалися в більшій мірі культурницькою діяльністю, яка вже потрапила у сферу наукових інтересів дослідників. Цьому аспекту прислужився дослідник В. Ковалинський, який одним із перших широко дослідив діяльність меценатської родини Терещенків-Ханенків, показавши історію цієї сім'ї, процес формування зацікавленості у культурницькій сфері, простежив долю і

членів родини, і створених за їх сприяння культурних пам'яток, що збереглися в сучасній Україні [27].

Варто також сказати, що дослідження розкриває різні сфери благодійної діяльності, власне медична є однією з них, доволі широко це питання розкрив дослідник Ф.Ступак [49; 50; 51]. Питання доброчинності, також доволі широко розкривають дослідники Халецький, Семашко, які широко висвітлюють дану проблему, з боку відомих підприємницьких родин [58].

Окрему увагу науковці приділили благодійності, що виходила від жінок родини Терещенків, на чому, зокрема зосередився дослідник Сергієнко, акцентуючи увагу на благодійній діяльності окремих представниць жіноцтва [46; 47].

Проблема доброчинності здобула висвітлення у кількох дисертаціях [4; 22; 25; 50]. Їх автори порушили широкий спектр проблем – від факторів розгортання доброчинності та перших організаційних форм до результативності такої діяльності та суспільної реакції на суспільно значущі проєкти.

В цілому українські історики зробили суттєвий внесок у вивчення проблеми доброчинності великих землевласників, опрацювавши великий масив історичних джерел, навівши потужний масив фактів, здійснивши ряд узагальнень. Проте ця надзвичайно розлога тема потребує подальшого опрацювання. Тим більше, що доброчинність на початку ХХІ ст. неабияк актуалізувалася з огляду на російську агресію проти України.

1.2 Характеристика джерел

Історичні джерела надзвичайно важливі для виконання будь-якого наукового дослідження, адже саме з них історик черпає та досліджує інформацію, робить висновки, осмислює.

Джерела магістерського дослідження представлені нормативно-правовими документами, статистичними матеріалами, описами окремих економій, мемуарною літературою, а також візуальними матеріалами.

Нормативно-правові документи регулювали добродійну підтримку в досліджуваній період, представлені розпорядженнями міністерства народної освіти Російської імперії: Статути та Положення про навчальні заклади, положення про стипендіальні та добродійні фундації, заповіти добродійників, статути добродійних товариств тощо. Безцінну інформацію щодо особистісного заломлення суспільних явищ містить мемуарна література, оскільки йдеться про приватну, часто індивідуальну ініціативу. Описи окремих економій, серед іншого, містять інформацію про благодійні заходи [8; 9]. Візуальні матеріали – фото споруд, профінансованих великими землевласниками, – лікарень, притулків, освітніх закладів, музеїв тощо.

Таким чином, у дослідженні були використані історіографічні та історичні джерела. Загалом, при написанні важливо, аналізувати отриману інформацію. Звичайно, первинне місце саме займають історіографічні джерела. Саме історіографічні джерела, істориків-науковців, на прикладі робіт яких можна простежити конкретний погляд науковців, на розкриття питання благодійної діяльності.

Історичні джерела дають більш конкретну інформацію, про питання які розкриваються. Зрештою, не завжди з історичних джерел, можна отримати детальну інформацію, з приводу фінансових питань, підприємства. Тут вже важливо, розглядати й статистичні джерела, та робити висновок про економічний стан бізнесу. Варто брати до уваги й біографічні дані підприємців, та як власне автори акцентують увагу на родинному вихованні, відносинами в сім'ї. Зокрема певним чином, й були проаналізовані проблеми, з тим, що не всі історичні джерела на сьогодні є збереженими. Головним завданням, на сьогодні є ці джерела дослідити, адже працюючи з сучасними

технологіями, зробити це простіше і головним чином з них можна взяти інформацію.

1.3 Методологічні засади дослідження

Визначення методології історичного дослідження є доволі важливим етапом в написанні магістерського дослідження. Адже важливо не лише поставити питання, а й розуміти шляхи пошуку відповідей на них і визначення методичного інструментарію задля відбору необхідної інформації. Методологічною основою даного дослідження виступають, сукупність принципів та методів, дозволяють проаналізувати джерела, літературу, систематизувати інформацію та сформулювати уявлення про благодійну діяльність підприємців ХХ ст.

Дослідження ґрунтується на принципах історизму та наукової об'єктивності. Принцип наукової об'єктивності передбачає, залучення до дослідження наукової літератури з теми магістерського дослідження та власне їх оцінка. В даному дослідженні були використані саме історіографічні праці. Де саме було подано погляди та висновки конкретних науковців, з поставленої проблеми. Саме за допомогою системного підходу, вдалося розкрити головне питання благодійної діяльності підприємців ХХ ст. Системний підхід дозволяє дослідити явище в контексті його розгортання. Підприємці-благодійники, які їх оточували фактори на період розвитку їх підприємницької діяльності, з якими труднощами вони зіткнулися.

У процесі дослідження застосовувалися загальнонаукові та історичні методи.

Перша група представлена аналітико-синтетичним, методом узагальнення, методом контент-аналізу. Аналітико-синтетичний метод надає можливість вивчити благодійну діяльність в історичній науці поділивши

предмет на частини (виділяється три аспекти проблеми: вплив виховання та освіти, зміни в соціальному середовищі, культурна складова, всі питання вдалося розкрити та виділити характерні властивості. Метод узагальнення дозволив сформулювати цілісне уявлення про благодійну діяльність бізнесменів-аграріїв ХХ століття. Метод контент-аналізу дає змогу дослідити та виокремити характерні риси, праць істориків, які присвячували свої історіографічні роботи, поставленій проблемі. Саме розкрити питання «добродійної діяльності», не є можливим не вивчивши праці конкретних науковців. Цей метод є доволі сучасним, та застосовується не тільки в історії. Особливістю цього методу є: повторення слів та фраз, опис певних особливостей, яке стосується подачі матеріалу. Зокрема, можна дослідити принципи та методи, якими керувався автор під час написання наукової роботи. Свого роду порівнювати авторів та їх погляди, є доволі цікавим, наскільки в них збігається точка зору, на висвітлення конкретного питання.

Спеціальні історичні методи сприяють виокремленню саме питання благодійної діяльності та показати проєкти аграрної еліти України, власне й науковців які працювали над даним питанням. Історичний метод дозволяє показати всі події та явища в хронологічній послідовності. За допомогою цього методу вдалося досягнути поглибленого вивчення суті проблеми та виділення протиріччя у розвитку, закони та закономірності. Цей метод є доволі важливим, тому що благодійність, також є на сучасному етапі актуальною. Саме тому важливо прослідкувати, увесь шлях розвитку благодійності та власне сучасний стан добродійності. Історико-генетичний метод дозволяє вивчити історичні явища в процесі їх розвитку, від зародження та до сучасного стану. Так було розглянуто питання благодійності та сучасного її стану. Історико-порівняльний метод полягає в співставленні історичних об'єктів у просторі та часі у виявленні подібності та відмінності між ними. В даному аспекті були порівнянні праці істориків та стан вивчення благодійництва. Зрештою таке порівняння є доречним, тому що іноді однакові питання мають

кардинально різний виклад думок та відмінності. В кожного дослідника, присутня певна акцентуація на якомусь питанні, та власне можливо інші він не подає доволі розлого. Якщо брати до уваги бізнес-діяльність, то неможливо оминати, економічну точку зору, адже саме з таких економічних даних можна зробити висновок, в якому стані перебувають підприємства, це також є складовою якщо досліджувати цю діяльність. Історико-типологічний метод – засіб виявлення загальних рис у просторових групах історичних подій та явищ та виділення однорідних станцій у неперервному розвитку.

Таким чином, спираючись на сукупність принципів і методів, створюються всі умови задля досягнення поставленої мети. Відбулося розкриття всіх питань, але це можливо лише в тому випадку, коли історик підбирає необхідний для вивчення інструментарій. Саме за допомогою методів дослідник ставить питання для якомога більшого вилучення та аналізу інформації.

РОЗДІЛ 2

ПРИРОДА ДОБРОЧИННО-МЕЦЕНАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМЦІВ-АГРАРІЇВ

2.1 Добродчинність як складова бізнес-діяльності та вимога суспільства

Добродчинність на сучасному етапі, посідає вагоме значення в суспільстві, особливо якщо добрі внески роблять підприємці. Неможливим є займатися бізнес-діяльністю, та не займатися благодійністю, адже підприємці стають поміченими, тоді коли займаються безпосередньо добрими справами, які стосуються не лише, розвитку бізнесу. Фактично, складових бізнес-діяльності є багато, благодійність одна з них, адже, підприємця будуть знати не лише, як людину, яка вміє розпоряджатися коштами та грамотно будувати свою справу, але як добродчинця з великим серцем.

Оскільки періоди історії, славляться різними подіями, то благодійність, також посідає значне місце в історії. Україна має прийнятні природо-кліматичні умови щодо розвитку аграрного підприємства. Цим і скористалися найбільш підприємливі аграрії XIX – початку XX ст.: і буряк вирощували, й благодійністю займалися. На початку минулого століття постало чимало добродчинців, інколи цілі покоління продовжували бізнес-справи та благодійність своїх рідних. Тобто благодійність носить в собі більше особистісний характер, адже це не було свого роду, умовою ведення бізнесу, скоріше так це мало повагу з боку влади, пізніше вже почалося розглядання питання про податки.

Починаючи бізнес-діяльність, будь-який підприємець, стикається з рядом проблем не лише побудови бізнесу та гідному рівні та забезпечуючи робочі місця людям, але проблемами загальнодержавного характеру. Безумовно, всі проблеми, в тій чи іншій сфері є доволі добре видимі питання,

як потребують вирішення і не завжди держава може забезпечити та закрити всі необхідні сфери, в яких функціонує суспільство.

Підприємці були тісно пов'язані з державними справами та розуміли, що аби функціонував добре бізнес, потрібно й не оминати, здійснювати благодійні внески в розвиток соціальних сфер. Безумовно, якщо бізнес функціонує добре, то зростає потреба в кваліфікованих кадрах, потреби заохочувати людину гідною заробітною платою та нормованим робочим графіком не буде, лише в певному випадку, якщо про цю людину, будуть знати, як про підприємця та людини з добрими намірами, в самих людей буде виникати бажання, працювати в певному підприємстві.

У першій половині XIX ст. відбувається перехід господарської діяльності на засади товарності та підприємництва. З проникненням капіталізму в сільське господарство поглиблювалась соціальна диференціація українського селянства. У районах аграрного перенаселення зростала кількість сільських маргіналів, які в пошуку заробітків рухались у степові райони, формуючи ринок робочої сили. На початку XX ст. нерідкісним явищем було банкрутство латифундій земельних магнатів. З іншого боку, створювалась заможна сільська верхівка, яка, накопивши певний капітал, вкладала його в промислові підприємства, торгівлю, купувала й орендувала землю. Такі соціальні прошарки виникли насамперед серед державних селян, особливо нащадків колишніх козаків, однак були вони й серед кріпаків. Наприклад, колишні селяни-кріпаки Симиренки та Яхненки започаткували династію українських промисловців-мільйонерів. У 1861 р. їм належало нерухомого майна на суму майже 4 млн руб. Інший мільйонер Артем Терещенко родоначальник династії відомих цукрозаводчиків виходець із козацького роду. Така динаміка перетворень «багатство – бідність» є дуже важливим матеріалом для соціальних працівників, які досліджують причини жебрацтва й убогості та шляхи запобігання такому соціальному лихові. Перша половина XIX ст. характеризується також глибокими змінами у промисловому

розвиткові. Початок промислового перевороту (середина 1930-х років) став своєрідним рубіконом між двома якісно відмінними етапами у розвитку вітчизняної промисловості. Суть його полягала у поступовому переході від феодальної мануфактури до капіталістичної фабрики [38, с. 150].

У цей час з'являються нові галузі промислового виробництва – кам'яновугільна, машинобудівна, хімічна, цукроварна та інші, а у старому феодальному способі виробництва зароджувалися капіталістичні відносини, які все очевидніше диктувало нові правила економічної поведінки. Як наслідок, у другій половині XIX ст. у Російській імперії визрівала глибока соціальна криза, складовою якої були дев'ять українських губерній. Заручником ставали доволі широкі верстви населення, котрі дуже гостро потребували допомоги. На загальноімперському рівні приймалися законопроекти, спрямовані на опіку нужденних, які в цілому сприяли формуванню системи соціальної допомоги найвразливішим верствам населення. Ще за Катерини II були створені органи, які надавали соціальну допомогу – прикази суспільної опіки, проте вони не могли задовольнити потреби населення і не лише через брак засобів і недосконалість адміністративно-господарської системи, а цьому сприяла негарний імідж закладів суспільної опіки.

У 60–70-х рр. XIX ст. у Росії відбулись важливі реформи, які справили вплив на розвиток промисловості, сільського господарства, а також культури та соціальної допомоги на українських землях. Скасування кріпацтва зняло останні штучні обмеження до модернізації Російської імперії. Таке радикальне перетворення в аграрному секторі вимагало термінових зрушень в інших сферах суспільного життя, які б дали можливість гармонізувати та стабілізувати ситуацію. У комплексі реформ 1860-х – 1870-х років важливе місце належало земській. Вона передбачала створення спеціальних виборних місцевих органів самоврядування – земств. Земські установи були створені в усіх українських губерніях, окрім Правобережних. Однією з функцій земських

органів виступала суспільна опіка. У 1870 р. була здійснена реформа міського самоврядування, відповідно до якої у містах обиралися органи міського самоврядування – міські думи. Їх запровадження було прогресивним кроком у сфері громадського самоврядування порівняно з тими, що функціонували наприкінці ХУІІІ ст., коли право міського самоврядування мали лише дворяни. Ці прогресивні зміни загалом сприяли піднесенню громадянської самосвідомості та відповідальності, були практичним кроком до створення правової держави [34, с. 104].

Реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. у Російській імперії викликали кардинальні зміни в економічному, соціальному та культурному обліку держави взагалі та південноукраїнських губерній, зокрема. По-перше, вони призвели до суттєвих економічних зрушень у розвитку країни, що, у свою чергу, позначилося на соціальній поляризації суспільства, соціальний та майновий відрив багатих та бідних у цей час став більш помітним. По-друге, запровадження земств і реформування системи місцевого самоврядування в Росії в другій половині ХІХ ст. супроводжувалося нормативним оформленням ідеї залучення громадської ініціативи і громадянських зусиль у справу організації допомоги нужденним, розвиток народної освіти та охорони народного здоров'я. Держава через органи місцевого самоврядування намагалася вирішити проблему соціального захисту знедолених шарів населення та на належному рівні організувати діяльність в освітянській та медичній сферах. У цьому аспекті привертає до себе увагу благодійна діяльність великих землевласників – земських діячів. Займаючи домінуючі позиції в земствах, вони мали можливість вирішувати соціальні завдання через місцеві органи влади, ініціювати земські проекти. Крім того, великі землевласники – земські діячі бачили недосконалість і незавершеність новоствореної системи органів місцевого самоврядування та за допомогою приватної ініціативи намагалися вирішити нагальні суспільні проблеми.

Під впливом цих загальних перетворень у другій половині ХІХ ст. суттєво мало змінитися й управління соціальним захистом. Функції нагляду за

суспільною опікою залишалися за Міністерством внутрішніх справ; хоч у більшості губерній його здійснювали земські та міські установи, що стали правонаступниками приказів суспільної опіки на місцях [29, с. 199]. Державна фінансова підтримка закладів опіки у цей зламний період вже набувала систематичного характеру [53, с. 98-99].

Розвиток капіталізму зумовив суперечливі явища. З одного боку, це посилення соціальної поляризації і збільшення кількості людей, позбавлених традиційних основ життя й джерел існування, котрі потребували особливої уваги суспільства. З іншого – вихід на суспільну арену різночинних шарів, поява діячів, достатньо забезпечених і освічених. Ці два процеси, будучи антиподами, водночас доповнюючи один одного, сприяли по ширенню доброчинності. Особливої активності вона набула в другій половині XIX ст. Як правило, вона мала соціальне або етнічне підґрунтя. Помітний внесок у доброчинність зробили великі землевласники-поміщики [26, с. 101].

Як зауважив О. Донік, гуманізм суспільних відносин, одним із виявів якого є доброчинність, що реалізується в різних формах допомоги й підтримки соціально незахищених шарів суспільства, визначається не лише рівнем суспільного виробництва та економічним процвітанням держави, але й рівнем громадської свідомості та культури соціуму. Саме тому розвиток доброчинності у сфері освіти XIX – початку XX ст. пов'язаний не тільки з розвитком суспільних виробничих сил, але й із зрушеннями в суспільній свідомості. На різних історичних етапах розвитку суспільства існували різноманітні форми доброчинності у соціально значущих сферах, які переслідували спільну мету, закладену у визначенні сутності доброчинності – підтримувати важливі соціальні проекти на місцевому, регіональному та державному рівнях. Поступово розвивалися й урізноманітнювались форми доброчинної підтримки сфери освіти, медицини, соціального забезпечення, оскільки залежали від регіональних соціокультурних і соціально-економічних умов [15, с. 167]. Генеза розвитку доброчинності у першій половині XIX ст.

відбувалася на засадах наступності; з хаотичного незбалансованого процесу одиничних доброчинних актів вона перетворилася на доброчинну підтримку з ознаками системності, мотивовану й нормативно закріплену формальними правовими актами, а також усвідомлену членами суспільства як соціально схвалювану. Ключовими рушійними силами розвитку доброчинності протягом другої половини XIX – початку XX ст. виступали соціально-економічні та соціокультурні умови, які визначали рівень добробуту еліти та рівень її соціальної відповідальності, а також традиції доброчинності, які склалися раніше. Доброчинність стала явищем соціокультурним і соціально-економічним, оскільки протягом XIX – початку XX ст. держава виявляла неабияку зацікавленість до доброчинників як джерела фінансування установ соціального захисту та навчальних закладів. Таке ставлення соціуму стало підтвердженням значущості інституту доброчинності для підтримки соціального миру й стабільності у країні.

Розвитку доброчинності в українських губерніях на зламі XIX–XX ст. посприяли кілька груп передумов. Соціально-економічні включали поступальний соціально-економічний розвиток, накопичення значних капіталів у руках промислових та аграрних підприємців. Соціально-політичні фактори полягали у становленні імператорської родини як доброчинника, розгортання місцевого самоврядування та громадської ініціативи. Соціокультурні чинники полягали у зростанні суспільної потреби в професійній підготовці кадрів для промисловості та сільського господарства, зацікавленості представників соціальної еліти в кваліфікованих працівниках для своїх підприємств тощо [19, с. 52].

Головними об'єктами доброчинності у сфері освіти досліджуваного періоду були навчальні заклади (початкові, середні, вищі); учні та студенти з незаможних родин; соціально незахищені групи дітей та молоді - сироти, діти, інваліди, біженці, утікачі, діти ув'язнених та ін. Вплив доброчинності у сфері освіти XIX – початку XX ст. полягав у спроможності викорінення причин

соціальної незахищеності дітей, людей старшого віку, осіб із медичними потребами. У нових умовах доброчинність виразніше орієнтувалась не на точкові запити соціально незахищених верств населення, а на систему соціального захисту [13, с. 161; 32, с.75-76].

Живучи в середовищі великих підприємців та меценатів, коли власне благодійна справа лише почала розвиватися, різноманітні пожертвування та внески сприймалися доволі позитивно, як з боку влади так само й суспільства. Влада, робила все для того аби й стимулювати, підприємців до розвитку благодійної діяльності, нагороджуючи орденами та присвоєнням звань. Доброчинна діяльність, давала велику змогу підприємцям заробляти авторитет, та мати гарну репутацію людини, яка переймається проблемами суспільства.

Доволі часто дворяни-поміщики, аби певним чином забезпечити прибуток своїх маєтностей, брали на себе відповідальність та дбали про відкриття церковно-приходських шкіл, лікарень та храмів. Зокрема в період переоформленої доби, часто така благодійність, супроводжувалася тим, що людина хотіла заробити собі цей статус благодійника. Перш за все, аби отримати якусь відзнаку чи орден, потрібно якось себе було проявити, нагороди які отримували дворяни, дозволяли їм підтримувати свій статус та імідж в соціумі. Але, ці нагороди скоріше й ставали стимулом до того, аби змінити свій соціальний статус та власне своє подальше життя, адже благодійність носила багато мотивів. Також варто виділити причини, через які благодійність почала розвиватися та набувати популярності. Доволі багато людей на той час були віруючими. Тобто, релігійні мотиви також були присутніми в розвитку доброчинності, адже був свого роду обов'язок допомагати тим хто цього потребує. Свого роду, заможна людина яка займалася благими справами, намагалася змінити свій погляд на людей незаможних саме станів, допомогти їм в тогочасних потребуючих сферах для полегшення життя. Отже, підкреслення власного статусу, релігійні мотиви та

почуття обов'язку перед народом, все це були складовими розвитку благодійності того часу. [25, с. 65-66].

Доброчинність як соціальне явище XIX ст. здобувала мотиваційну підтримку з боку держави як джерела соціального захисту. Тому найзаможніші представники українського купецтва, шляхти, чиновництва, інтелігенції охоче жертвували на розвиток освіти. Для заохочення приватних осіб до доброчинності пропонувалося повідомляти про пожертви на сторінках центральних столичних періодичних видань, а в навчальних закладах ввести книги реєстрації пожертв. Доброчинців, які жертвували не менш як на 1 тис. руб., запропонували називати почесними благодійниками і вписувати їхні імена на спеціальній дошці в училищах. Якщо сума пожертви перевищувала 3 тис. руб., портрет такого доброчинника мав бути вивішений в училищній залі; за умови пожертви в 5 тис. руб. і більше – міністр клопотав про Височайший рескрипт (подяку) на ім'я жертводавця [42, с. 55]. У такий спосіб морально-психологічно стимулювалася суспільно значуща активність.

Доброчинна діяльність могла стати приводом для зміни на краще соціального статусу жертводавця. Тому можна назвати кілька причин, що спонукали займатися доброчинністю. Це могли бути етичні чи релігійні міркування, честолобство, бажання репрезентувати свій матеріальний статус тощо. Посада почесного попечителя, яку міг обійняти доброчинника, прирівнювалася до державної служби, яка, хоч і не давала права на пенсію, але прирівнювала доброчинника до чиновника певного рангу і давала можливість отримувати нагороди відповідно до вислуги років [42, с. 57].

Спонукальним чинником індивідуальної доброчинності могло стати сильне емоційне потрясіння особистого характеру. Прикладом особистої вмотивованості було заснування Колегії Павла Галагана. У 1871 р. за власний кошт Григорій Галаган започаткував навчальний заклад в пам'ять про сина Павла, який раптово захворів і помер. Колегія перебувала у віданні та під заступництвом Київського університету Св. Володимира. Вона мала на меті

готувати молодих людей до навчання в університеті. Під неї засновник відвів власний будинок у Києві на вулиці Фундуклеївській. Для забезпечення існування колегії призначався маєток, розташований у Чернігівській і Полтавській губерніях площею 1,1 тис. дес. придбаний у 1841 р. На кожному з курсів передбачалося 10 стипендіальних місць, з яких по одному обов'язково виділялося уродженцям Прилуцького повіту Полтавської губернії. Випускники колегії мали право вступу до університету, в чому вони прирівнювалися до випускників класичних гімназій. Г. Галагану, як засновнику, надавалося право обирати директора, стипендіатів, затверджувати інструкції щодо внутрішнього розпорядку, головування на засіданнях ради колегії, клопотання про зміни статуту. Щорічно в день смерті П. Галагана проводилися урочисті збори із звітом про діяльність колегії за рік [34, с. 200].

Серед визначних доброчинців – подружжя Демидових. Перший їхній доброчинний акт у Києві реалізовано у червні 1871 р., коли Олена Петрівна запропонувала заснувати за її рахунок робочий притулок для бідних, де б їм надавалася робота та безкоштовне житло. Вона пожертвувала 5 тис. руб. на витрати по цього улаштуванню та зобов'язувалася у першій рік дати на утримання 1,5 тис. та у другий – 600 руб. У березні 1874 р. помер син Демидових – Микита. У пам'ять дворічного первістка Олена Петрівна вирішила заснувати дитячу лікарню та пожертвувати для неї 12 тис. руб. Вона також хотіла, щоб спеціальне відділення для дітей було засновано при Олександрівській міській лікарні, що тоді будувалася. Але воно було побудовано тільки через 15 років. Двоповерховий будинок дитячого відділення мав 40 ліжок. 1 жовтня 1891 р. його урочисто посвятили. Олена Демидова приймала безпосередню участь у створенні в Києві Товариства денних дитячих притулків для дітей робітників [26, с. 120-124].

Брати барони Володимир і Федір Штейнгели пожертвували 50 тис. руб. на створення, в пам'ять їх покійних батьків, відділення на 10 ліжок в акушерській клініці. Завдяки цьому внеску хворі в цьому відділенні

обслуговувалися безкоштовно. Також завдяки пожертвуванням барона Р.Штейнгеля було побудовано дві дешеві їдальні. Вони щорічно випускали до 500 тис. обідів за ціною 8 коп. [26, с.92].

До надання доброчинної допомоги почасти спонукало бажання виявити вірнопідданські почуття, прикладом чого стало активне заснування іменних стипендій у другій половині XIX – на початку XX ст., які присвячувалися членам імператорської родини, попечителям учбового округу, професорам університетів, родичам і близьким тощо. Так, в університеті Св. Володимира було призначено 59 іменних стипендій. Найвидатніші доброчинники могли бути нагороджені орденом святого рівноапостольного князя Володимира IV-го ступеня [52, с. 8].

Безумовно, до будь-якої справи потрібно підходити відповідально, бізнес не виключення, але про будь-який бізнес будуть говорити, особливо якщо мова йдеться про малі містечка, чи хороше чи погане, залежить, як підприємець зарекомендує себе. Кожний меценат, намагався зі свого боку докласти максимум зусиль, не лише до розвитку власного підприємства, але й активно беручи участь в місцевих справах містах, закриваючи фінансово всі необхідні питання. Звичайно, будь-які заслуги не обходилися без визнання, пізніше підприємці почали приймати участь не лише у підприємницьких справах, але й безпосередньо посідати посади в органах місцевого самоврядування.

Якщо говорити з боку нагород чи посад, то звичайно, з часом старання аграріїв, були визнанні. Доволі часто, влада сама ініціювала та підтримувала, всі ідеї підприємців, в боргу притому не залишалася, а навпаки авторитет офіційне та суспільне визнання, набували вагомого значення, для бізнесменів.

Наприклад, взяти родину Ханенків, голова родини Богдан Іванович Ханенко, був відомий не лише, як підприємець та благодійник, але й державний та освітній діяч. Окрім того, не лише голова родини, брав участь в державний чи благодійних справах, доволі часто дружини, ставали радниками

підприємців, та самі брали участь в благодійних та державних справах, яскравим прикладом є дружина Богдана Івановича, Варвара Ніколівна, яка ще з дитинства бачила яскравий приклад своєї родини Терещенків. Зокрема, жінки меценатів, також були доволі впливовими особами того часу, очолюючи дамські комітети [27, с. 365].

Саме завдяки благодійності, про аграріїв знали не лише в Україні, але й закордоном, а це знову ж таки, дало змогу, проходити навчання закордоном, відвідувати виставки, укладати співпраці. Загалом, про Україну почали дізнаватися, та власне про якісний український продукт, який сміливо можна продавати закордон.

Приватна ініціатива у сфері доброчинності набуває найбільшого розмаху у другій половині XIX – на початку XX ст., що було викликано реформуванням усіх сфер суспільного життя Російської імперії. У пореформені роки благодійність, що була поставлена під державний контроль, набуває рис організованої суспільної філантропії, створюється розгалужена мережа доброчинних товариств та організацій, які здійснювали координацію громадської та приватної ініціативи щодо матеріальної підтримки нужденних, включення їх до повноцінного громадського життя, розвитку освіти та медичної галузі. До приватної доброчинності дослідники відносять особову адресну допомогу окремим нужденним (бідним, інвалідам, хворим, дітям-сиротам), різноманітним громадським установам (освітнім закладам, богадільням, притулком, робітним домам тощо), участь у важливій громадській справі (заснування добродійних товариств та організацій тощо). Великі землевласники – члени місцевих органів влади – брали суттєву участь у соціальній діяльності земств.

Помітною була благодійність великих землевласників – земських діячів на освітянській ниві. Приватна ініціатива проявлялася, насамперед, у фінансових пожертвуваннях на заснування стипендій у навчальних закладах, додаткову платню вчителям, на придбання або будівництво освітніх закладів,

крім того, жертводавці досить часто відписували на користь навчальних закладів своє нерухоме майно.

Помітний внесок у різні напрями соціального життя – народну освіту, медичне обслуговування, соціальний захист населення – зробили представники роду Фальц-Фейнів, великих землевласників на Півдні України. Родина німецького походження, але за століття перебування на українських теренах, від кінця ХУІІІ ст. вона вкорінилася у місцеве життя й системно реагувала на суспільні потреби. Визнання цієї діяльності було зафіксовано через членство у цілому ряді громадських організацій. Фальц-Фейни були почесними та дійсними членами «Товариства Херсонських лікарів», Товариства для допомоги бідним м. Одеси, Товариства Св. Магдалини, «Стурдзівської громади жалісливих сестер, Одеського комітету піклування про в'язниці, Таврійського губернського піклування дитячих притулків, Херсонського губернського піклування дитячих притулків. Члени цієї родини були попечителями різноманітних громадських установ і закладів – Херсонського реального училища, Сімферопольського жіночого училища, Алешківського земського дівочого профучилища, Алешківської жіночої прогімназії, Лук'янівської сільськогосподарської школи, Ново-Троїцького лікарняного покою [22, с. 11]. Різносторонню соціальну допомогу надавали Браницькі. У родині навіть існував капітал доброчинного призначення, на відсотки якого утримувались освітні заклади та лікувальні установи [41, с. 187-189].

Поступово благодійність стала звичним явищем для підприємців, адже саме через благодійність вирішувалося багато питань. Тобто, благодійність, перетворювалась на вимогу суспільства, адже для суспільства це мало багато позитивних переваг, перше закривалися всі необхідні питання, друге підприємці заробляли собі авторитет, та посади в органах влади. Також, варто підкреслити, що релігія, тут також посідала значення, в плані того, що багато

підприємців були віруючими людьми, а тому займатися благодійністю, це був свого роду обов'язок аграріїв.

Таким чином, благодійність з часом ставала складовою бізнес-складовою, адже благодійність для підприємців працювала, свого роду на їх чесне ім'я. Для людей, благодійність, означала покращення умов життя, це стосувалося всіх, зокрема й тих хто не працював на підприємствах землевласників.

Показово, що у Радянському Союзі доброчинність розглядалася як явище, «властиве лише класового суспільства, й чуже соціального ладу СРСР». Жовтневий переворот 1917 р. вніс радикальні зміни в її структуру, практично знищивши її громадський та приватний зміст і замінивши їх державною системою виховання безпритульних дітей, державним забезпеченням безкоштовної освіти тощо. Доброчинні організації, громадські й приватні, в тому числі лікарні, були передані радянській державі, навчальні заклади перетворені на державні чи взагалі зачинені, притулки розформовані. З доброчинних організацій зберіглося лише Російське товариство Червоного Хреста, найстаріше в цій системі у світі. Воно підпорядковувалося державі, після чого втратило найважливіші функції, в тому числі допомогу військовополоненим у роки війни. Натомість у 1922 р. була створена Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОПР), яка висувала мету надання «моральної й матеріальної допомоги» жертвам «фашизму, реакції та білого терору». В цих перетвореннях важливе значення мала ідея про те, що зміна соціального й політичного ладу призведе до встановлення соціальної справедливості, а отже, зникне необхідність у доброчинності, яка є своєрідним відкупом панівного класу на користь трудящих верств населення. Але час довів утопічність тієї ідеї.

2.2 Вплив сімейного виховання та освіти

Варто зазначити, що на кожну людину впливають, її світогляд та подальші цінності в житті, вибір чим займатися, впливає її оточення, але перш за все її родина. Тобто індивідуальні доброчинні внески, носили в собі спадковий характер, адже те, що меценатські родини, продовжували благодійні справи попередників, не було новиною. Що знову ж таки підкреслює, які високодуховні цінності, панували в сім'ях. Також таким традиціям благих справ можна виділити два аспекта. Перш за все освіта, в Україні та власне внески в розвиток освітньої діяльності, посідали вагоме місце, починаючи з відкриття навчальних закладів: перших гімназій та провідних університетів Харківського та Київського. Другим важливим значенням було те, що сам образ доброчинника, в сфері освіти має спиратися на певну мотивацію, цьому слугують історичні традиції які в Україні, були доволі сильними. Якщо брати за увагу Російську імперію, то вже в XIX ст., індивідуальна приватна доброчинність, регулювала певну соціальну рівновагу. Варто зазначити, що якщо в державі й працювала система державного соціального захисту, то охопити всі аспекти та здійснювати допомогу всім нужденним вона не могла.

Від другої половини XIX ст. в Україні сформувалися кілька династій великих землевласників, в яких успадкуванню підлягали не лише маєтності, підприємства, фінансові статки, але й зобов'язання доброчинно-меценатської діяльності. Зокрема, у заповітах навіть фіксувалася відповідна норма, якою визначався відсоток прибутків, що мали спрямовуватись на різні соціальні програми.

Серед визначних жертвувателів на користь розвитку освіти перш за все варто назвати родину Терещенків, які були відомими українськими доброчинцями та меценатами періоду другої половини XIX – на початку XX ст. [52, с. 9-10]. Так, Нікола Артемович Терещенко при Михайлівському заводі започаткував училище, де мали змогу навчатися діти з довколишніх сіл.

Федір Артемович посприяв у відкритті Глухівського міського трикласного училища. Михайло Іванович Терещенко при Тьоткінському заводі відкрив 3-річне училище [16, с.35; 17, с. 235-236]. Члени цієї родини долучилися до багатьох добродійних проєктів у роки Першої світової війни. Зокрема, на кошти родини було організовано майстерню з виготовлення медичних інструментів. Надія Терещенко очолила київське відділення комісії для збору пожертв. Власним коштом сім'я утримувала шість військових лазаретів [21, с. 83-85].

Якщо казати, про меценатську родину Ханенків, то безумовно, погляди дружини Богдана Івановича, почали формуватися, ще з дитинства. Варвара Ніколівна, виховувалася в добрих традиціях благочестя, отримала домашню освіту своєї родини Терещенків, які прославилися добрими справами не лише в Україні. Оскільки, Терещенки прославилися, не лише, як меценати та аграрії, але й колекціонери, саме цю традицію, пані Варвара, перейняла в свою родину, а точніше розділила таке захоплення зі своїм майбутнім чоловіком Богданом Ханенком [11, с. 32].

Зокрема, доволі часто, історики Варвару Миколаївну, називали шанувальницею християнської ікони, що підкреслює її дух турботи, обов'язок ділитися, допомагати, підтримувати. В 23-річному віці Варвара, тоді ще Терещенко, виходить заміж за Богдана Івановича Ханенка. Який, також походив зі давнього козацько-старшинського роду народився у селі Лотоки на Чернігівщині. Зокрема, другом майбутнього колекціонера, був Іван Айвазовський, який можливо, вплинув на майбутні мистецькі погляди мецената, познайомивши його з антикваром. Богдан Іванович отримав вищу освіту юриста в Московському університеті, згодом працював у Петербурзі та Варшаві. Саме в Петербурзі Богдан Ханенко почав захоплюватися творами мистецтва, та власне тоді його мрією стала власна художня колекція. Тривалий час, подружжя проживало закордоном [11, с. 36].

Не дивлячись на висококласну освіту юриста, Богдану Івановичу, доволі швидко набридає паперова робота, тому був зроблений вибір в 1881р., повернутися з дружиною на Батьківщину. В усіх починаннях молодої сім'ї, була безумовна підтримка з боку, родини Терещенків, які подарували молодому подружжю особняк, в якому вже на другому поверсі, облаштували місце для мистецьких колекцій. Таким чином, можна сказати, що кожна родина є різною, проте, в кожній родині, є одна спільна місія, це допомога. Варвара Миколаївна, хоч і походила з заможної родини, вважала своїм обов'язком продовжувати благодійні справи свого роду, чоловік Богдан Іванович, не лише підтримував дружину, але й особисто долучався, до добрих справ. Тобто, родина та власне виховання, закладають той необхідний фундамент, який формує в майбутньому світогляд самої вже дорослої людини, зовсім немає значення яка це сім'я, чи заможна, чи ні головне це цінності, які будуть передаватися [28, с. 23].

Тарновські – ще одна родина, в якій доброчинне піклування набуло спадкового характеру. Її представники були організаторами Вищих жіночих курсів, лікарень, в яких чимало було зроблено, зокрема для подолання інфекційних хвороб. Вони протягом тривалого часу керували діяльністю Полтавського відділення Червоного Хреста [57].

Засновником ще однієї підприємницької родини був Іван Харитоненко. Майбутній меценат народився в родині Герасима Омеляновича та Варвари Іванівни Харитоненків. Варто сказати, що заможною ця сім'я не була, адже батько працював сільським волосним головою та значних капіталів не мав. Іван Герасимович початкову освіту здобув в сільській приходській школі. Ще з юних років батько майбутнього підприємця привчав маленького Івана, до купецької справи. Будучи ще юнаком, Іван Герасимович був прийнятий на роботу в крамницю, до відомого купця в Сумах Каткова. Здобувши перший досвід, Івана відправляють в Курськ, до купця Худокормова, де Іван Герасимович, вже застосовував набуті знання бакалійної торгівлі. Через кілька

років Іван, переходить на службу до купця Гладкова, який здійснював торгівлю мануфактурними товарами. Згодом Іван Герасимович, отримав посаду головного конторника, що власне й дало йому змогу відвідувати українські ярмарки.

В Петербурзі Іван познайомився з рафінером Г. Молво, який відправив його в Київ, укласти контракти, щодо купівлі цукру. [23, с. 19-21]. Згодом Іван Герасимович, починає заводити власну справу. В 1850 році, він оселяється в Сумах. Через певний час, одружується вдруге з Наталією Лещинською, яка була донькою сумського купця. В подружжя народився єдиний син та майбутній спадкоємець цукрової імперії Павло Іванович Харитоненко. Першим партнером Івана Герасимовича став, Дмитро Іванович Суханов, саме за сприяння підприємців в Сумах було відкрито бакалійну крамницю. Через кілька років підприємницької діяльності, торгівельні обороти сягали сотень тисяч рублів [11, с. 9]. Згодом компаньйони розділилися, та обрали більш самостійний шлях роботи.

Іван Герасимович, почав свою діяльність, як промисловець з оренди цукрового заводу в поміщиків Кондратьєвих, в селі Ульянівка Сумського повіту. Наступний орендуючий завод був в селі Старому в поміщика Зборомирського. Проте ця оренда була невдалою, адже завод згорів разом з запасами цукру, та приніс великі збитки аграрію. Іван Герасимович, не здався після невдачі та продовжував працювати. В 1866 році, підприємець побудував свій перший цукровий завод в с. Кияниця (Сумщина) облаштувавши його найсучаснішою технікою, згодом в с. Червона Яруга (Білгородщина). Загалом було придбано 7 126 дес. землі за трьома купчими. Вже наприкінці 1860-х років в Сумах Іван Герасимович засновує торговий дім «І.Г. Харитоненко з сином».[7, с. 72]. Варто зазначити, що засновники торгового дому, вели всі справи які стосувалися цукрових заводів. До прикладу, можна привести Павловський рафінадний завод м. Суми Харківської губернії, власне річне виробництво становило 1 750 тис. пудів. Якщо брати до уваги залучення

робочої сили, обсяги виробництва, технічне оснащення заводу, всі аспекти дають змогу зробити висновок, що це було доволі потужне промислове підприємство. Власне всі заводи Харитоненка, були доволі осучаснені та приносили великі прибутки. Можна привести приклади інших заводів, які також були розташовані в Харківській губернії. Наприклад, Пархомівський завод, річне виробництво сягало 300 тис. пудів, Янковський завод Охтирського повіту річне виробництво сягало 175 тис. пудів, Натальївський завод виробляв також 175 тис. пудів. В Курській губернії працював завод Івана Герасимовича в селі Червона Яруга, який виробляв 300 тис. пудів цукру. Таким чином, можна підвести підсумок, що річний прибуток становив приблизно 950.3 тис. пудів цукру на рік, це був високий результат, який свідчить про ефективне та якісне виробництво. Загалом на заводах Харитоненка працювало 3 100 чоловіків та 290 жінок. [5, с. 1005].

Економічна ситуація яка розвивалася в той час в країні, була доволі нестабільною в плані, налагодження робочих місць та самої економіки країни. Іван Герасимович, розумів аби завод працював вдало, потрібно бути перш за все бути лояльним керівником, при цьому не забувати тримати дисципліну. Його підлеглі, як на заводах так само і в конторі, отримували доволі велику заробітну плату. Зокрема керівників, Іван Герасимович, нагороджував додатковими відсотками від прибутку. Саме на підприємствах Харитоненка, працювала система соціального захисту. Працівники отримували виплати, в разі нещасних випадків, різні також види одноразової допомоги, закривалися питання медичного обслуговування. Зокрема Іван Герасимович, виплачував родичам працівника винагороду, в разі його смерті. Таким чином, можна сказати, що злагоджена робота підприємства, безпосередньо залежить від її господаря, та його відносин зі своїми підлеглими. Підприємства Харитоненка, цьому є доказом, адже зокрема в кризові часи робота була злагоджена, та не виникало непорозумінь в колективі. [6, с. 9].

З приводу технічного оснащення заводів, всі вони були доволі осучаснені. Іван Герасимович, особисто відповідав за те, яке обладнання використовується на цукрових заводах. Були викуплені найкращі парові котли, турбіни, компресори, також безперервно діяли дефекатор та сатуратори. При економіях, відкривалися селекційні лабораторії. Насіння, для засівання власних полів, підприємець закуповував у Франції та Німеччині. На підприємствах Івана Герасимовича була лише вільнонаймана робоча праця. Іван Харитоненко, прославився не лише, як бізнесмен-аграрій, але й вважався почесним жителем міста Суми, беручи велику участь в справах міста. Іван Герасимович, був попечителем Сумського реального училища. Сам життєвий шлях підприємця був не з легких, спочатку починаючи з 1849 року, він був купцем 3-ї Сумської гільдії, а вже з 1865 по 1886 рр. губернським гласним. В 1872 році, Івана Герасимовича, було призначено міським головою м. Суми. [23, с. 18].

В 1872 році підприємець стає почесним громадянином міста. Отримати такий статус було доволі непросто, спочатку слід було внести в скарбницю великі кошти, після цього отримати довідку або свідоцтво, зокрема в окрему скарбницю Сенату потрібно було внести 200 тис. рублів, які використовувалися на справи благодійності. Проте внесків та власне добрих справ, як підприємця аби отримати цей статус було недостатньо. Перш за все існували вимоги до претендента, рахуватися чверть століття в другій гільдії, та щорічно оголошувати капітал від 20 тис. рублів і вище, що стосувалося першої гільдії не менше 20 років перебування та щорічний капітал не менше 50 тис. рублів. Важливе значення відігравала репутація підприємця, перш за все фірма ніколи не повинна оголошуватися банкрутами, та не мати проблем з законом. Віталися добрі справи та участь в благодійницьких пожертвуваннях. Також перед поданням відповідної заяви, потрібно було отримати довідки від представників духовенства, що купець та його родина були православними. [7, с. 76].

З 1876 року Іван Герасимович, був комерційним радником. Саме отримання цього статусу, дозволяло мати купцям привілеї які були наближені до дворянських. В 1885 році Івана Герасимовича призначили статським радником. Саме посада статського радника, в ХІХ ст., замикала першу групу чиновництва. Групи з 1 по 5 мали можливість вирішувати найважливіші питання, які стосувалися зокрема й державних справ. Статським радником Іван Харитоненко був з 1886 по 1891 рік, до власної смерті. Вже після смерті підприємця, його син Павло мав змогу отримати спадкове дворянство. За всі роки своєї діяльності Іван Герасимович отримав дві визначні нагороди: Орден Святого Святослава 1-го ступеня (1887 р.) за заслуги перед духовним відомством, наступною нагородою був Орден Святого Володимира 3-го ступеня (1890 р.) за значний внесок в розмірі 100 тис. рублів на будівництво Харківського гуртожитку для студентів. Помер Іван Герасимович 30 листопада 1891 року, перебуваючи при званні статського радника та почесного жителя м. Суми. Похований славнозвісний меценат на Петропавлівському цвинтарі м. Суми. [6, с. 10-11].

Після смерті Івана Герасимовича, всі справи як підприємницькі так і власні продовжив його син Павло Іванович Харитоненко. Павло Іванович, не лише продовжив справи батька, але й зумів розширити цукрові підприємства. Початок великій цукровій бізнес-імперії поклав саме Іван Герасимович, стикаючись на своєму шляху, з різними невдачами, проте ціль досягнути поставленої мети не зупиняли підприємця, після ряду певних проблем. Саме завдяки, своїй власній наполегливості та розуму підприємство Харитоненка, розвивалося ще довгі роки, коли син гідно продовжив справу життя свого батька. [30, с. 74].

Син підприємця Павло мав інтерес до сільськогосподарських наук, хоча Павло Іванович отримав домашню освіту, це йому не завадило, ще з юнацьких років, брати участь в сімейному аграрному бізнесі. Тут була й заслуга батька, який був доволі вимогливий до єдиного сина, та з дитинства привчав до бізнес-

діяльності. Особливе значення надавав релігійному вихованню в одному з листів радить сину та компаньйонам своїм, коли ті перебували в Кремлі, молитися Богу. На освіту сина батьки коштів не шкодували, саме тому запрошували додому найкращих вчителів України, в 17 років юнак отримав чудову освіту, не дивлячись на домашнє навчання. Згодом батьки відправили юнака на навчання до Німеччини. Протягом двох років Павло Іванович вивчав економіку в Гейдельберзькому університеті, зокрема приділяв увагу вивченню хімії, математики, філософії [3, с. 152].

Після повернення на Батьківщину Харитоненко-молодший був обраний старостою Свято-Духовської Олександрівської Сумської гімназії. Однак, юнак під «крилом» батька вивчав всі механізми сільського господарства, згодом батько доручив вести самостійно деякі справи. Вже в 1870 р., Павло Іванович, приймав участь в усіх торгових операціях Торгового дому. В родині Харитоненків, завжди панувала повага та взаєморозуміння. В Павла Івановича було шестеро дітей, три доньки, та син Іван, двоє дітей померло в дитинстві. Дідусь Іван Герасимович настільки любив своїх онуків, що заснував сімейний парк, який назвали Натальївкою, свідчення різняться чи це на честь дружини, чи молодшої онучки [62, с. 134].

Після смерті батька Павло Іванович отримав багатий спадок, підприємство та власне капітали від бізнесу, якими вмів грамотно розпоряджатися. Меценат, не лише продовжив справу батька на гідному рівні, але й модернізував батьківську справу, придбавши нові майбутні підприємства на Чернігівщині. Також Павло Іванович, прославився не лише, як підприємець, але й входив в ради директорів багатьох підприємств, в тому числі керував Білгород-Сумською дорогою [55, с. 48].

Безумовно, будь-які успіхи залежать безпосередньо від людини, але більшу частину тут відіграє оточення в якому перш за все спочатку народжується людина. Не маючи великих капіталів, та першокласної освіти Іван Герасимович, зростаючи в багатодітній родині, поставив ціль досягнути

успіху та слухати настанови батька, допомагати та вивчати комерційну діяльність. Маючи вже власний бізнес та родину, Іван Герасимович, розумів яке значення відіграє освіта та навчання, в майбутньому успіху чи будь-яких починаннях, тому на освіту власної дитини, не шкодував коштів.

Безумовно, зусилля батька не були даремні, адже Павла Харитоненка, можна назвати гідним сином свого батька. Отримавши вищу освіту закордоном, Павло Іванович, продовжував та розширював сімейне підприємство. Тому вплив виховання та освіти на формування майбутньої професії, цінностей та поглядів, безумовно має значення, адже родини можуть бути різні за матеріальним статусом, але важливо підкреслювати, наскільки батьки прищеплюють дітям, перш за все моральні цінності [46, с. 70].

Таким чином, на зламі XIX–XX ст. постала проблема подальшої долі дворянства, яка включала діаметрально протилежні міркування щодо місця та ролі дворянського стану в суспільстві, була відображенням глибокої кризи, яку переживав стан внаслідок кардинальних соціально-економічних перетворень, спричинених поглибленням капіталістичних відносин. Нові виклики спричинили значну еволюцію цього стану, яка проявилась у спробах пристосуватися до нових умов життя, знайти своє місце у світі, що змінювався на очах. Перетворення, які охопили імперію, мали виразні регіональні особливості, зумовлені попереднім історичним розвитком, через що дослідження специфіки локальних територій є важливим для розуміння загального вектору історичного процесу.

Протягом «довгого» XIX ст. в українських губерніях увиразнилась потреба підтримки соціально орієнтованих заходів з боку фінансово спроможної частини населення. Нагальність економічного розвитку під впливом капіталістичних відносин вимагала великої кількості освічених людей, потребувала розширення медичного обслуговування, на порядок денний ставила запит на захист продуктивно неспроможних людей. Водночас нагромадження багатства у найбільш підприємливій частині суспільства

давало можливість частину здобутих працею великої кількості селян, робітників, службовців повертати суспільству у вигляді культурницьких проєктів, що полягали у підтримці письменників і митців, створенні музеїв, бібліотек тощо. На зламі XIX–XX ст. діяв цілий комплекс мотивів до доброчинної активності заможних землевласників – гуманізм, особисті амбіції, підприємницька прагматичність, державні пільги, кар’єрне просування, станова відповідальність. Суттєвий вплив на суспільно корисну діяльність великих аграріїв справляла родинна традиція, що до кінця XIX ст. вже сформувалась у цілому ряді сімей. Немаловажливим чинником стало і розширення загально ерудиції та освіченості представників заможних землевласницьких родин.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНО ЗНАЧУЩІ ПРОГРАМИ

ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ РОДИН

3.1 Сприяння підвищенню стандартів умов життя та праці

Умови праці на підприємствах, інколи не відповідають, гарним умовам, нормованим робочим графіком, та власне гарним відношенням з боку керівництва. В ХХ ст. у людей фактично не було право вибору, де працювати тим паче говорити про стандарти умов праці. Дивлячись, на те в яких умовах працюють люди, та яку оплату вони отримують, підприємці-аграрії, робили все для того, аби покращити, загалом й життя своїх підлеглих.

Іван Герасимович Харитоненко походив з небагатої родини, ще з дитинства розумів, якими зусиллями даються кошти аби прогодувати сім'ю. Спочатку Іван Герасимович, починає скуповувати землі та вирощувати цукровий буряк. Водночас розпочинає й будівництво майбутніх цукрових заводів. Свій перший цукровий завод підприємець відкрив в 1866р., в с.Кияниця, що на Сумщині. Окрім того, засновує торговий дім «Харитоненко з сином», на цьому підприємстві не працювало багато людей, лише 12 разом з прибиральницею. Всі фінансові справи Іван Герасимович вів самостійно. Активно підприємець скуповував землі, для розширення лісового господарства, та насадження штучних дерев. Серед основних видів дерев, які росли або поступово насаджувалися, варто підкреслити дуби, берези, липи, клени, осики, ясені, яблуні, груші [43, с. 129].

Також варто наголосити, що в економіях підприємства Харитоненка, селекційні лабораторії, а насіння буряка закуповувалося у Німеччині та Франції. Одна з перших на Лівобережжі, саме на підприємстві Харитоненка, була відкрита метеостанція. Проте, умови праці на заводах, була важкою, найбільш жахливою роботою вважалася, саме в кочегарнях, висока температура та постійні протяги, погіршували стан здоров'я робітників. Окрім

того, іноземні керівники які перебували на підприємствах, адже доволі часто іноземців запрошували, в якості керівників, це знову ж таки підкреслювало, що більшість людей були неосвіченими. Самі цукрові заводи працювали сезонно з вересня до листопада, інколи, до грудня в дві зміни по 12 годин [43, с. 130].

Мешкали робітники в казармах, де здебільшого було велике скупчення людей, годували підлеглих в їдальнях, проте організація побуту була незадовільною. Саме тому, Іван Герасимович, дивлячись на таку ситуацію, намагався покращити умови проживання своїх підданих. Іван Герасимович, при підприємствах починає відкривати школи та лікарні, аби люди могли безкоштовно отримувати допомогу, працював свого роду соціальний захист медичну допомогу та ліки працівники отримували безкоштовно. Іван Герасимович, цінував своїх співробітників та розумів, що лише дбайливе ставлення з боку керівництва, забезпечить злагоджену роботу колективу. Працівники, які ставали керівниками, отримували достатньо велику заробітну плату близько 60 тис. руб. та додатково мали певний процент від прибутку. Існувала також система виплат, в разі нещасних випадків, допомоги на лікування, різні види одноразової допомоги. У разі смерті постраждалого, родичам виплачували виплату [45, с. 132].

Оскільки, бізнес який би він не був це є завжди ризик, а особливо якщо говорити про цукрову галузь, яка напряду залежить від погодних умов, велике підприємство вимагає великої кількості працівників, проте Україна має всі умови задля ведення сільського господарства, а ставлення підприємця Харитоненка, до власних працівників, був вдалим, заводи працювали злагоджено, навіть в кризові часи [42, с. 57].

Хоч Іван Герасимович був заможною людиною, проте ніколи не зазнавався, а для своїх підприємств, завжди думаючи, як закупити на своє підприємство всі осучаснене закордонне обладнання: парові турбіни, компресори, водотрубні парові котли. Елітне насіння буряку, аграрій

закуповував у Франції та Німеччині, при декількох підприємствах було відкрито селекційні лабораторії, що знову ж таки давало безробітним робочі місця [45, с. 157].

Гідний син свого батька, продовжив плідну та багаторічну справу свого батька, зокрема доволі часто на підприємствах Павло Іванович, організовував наукові семінари та лекції, для спеціалістів та керуючих. Зокрема, під час керівництва Павла Івановича, були встановлені правила внутрішнього розпорядку, які виконувалися та контролювалися. Не дивлячись на те, що в керівників були широкі повноваження, Павло Іванович, чітко наказував, не навантажувати робітників додатковою роботою, яка не стосується підприємства, також приймати подарунки, керівництву особливо, якщо справа стосувалася алкоголю. На великих підприємствах часто й конфлікти бували, підприємство Харитоненків не було винятком, у 1905 р. на Павловському заводі стався мітинг працівників, які вимагали збільшення заробітної плати за основну роботу, в святкові дні та акордні роботи. Адміністрація пішла на поступки працівникам, заробітна плата в святкові дні та за акордні роботи підвищилася на 25 % [34, с. 169].

Таким чином, можна сказати, що для розквіту будь-якого підприємства, не менш важливим є його господарі, якщо людина живе своєю справою, пам'ятає якою важкою працею даються кошти, то і до своїх підлеглих буде ставитися з повагою, в колективі не виникатиме непорозумінь, безумовно й тримати дисципліну, лише тоді є можливим злагоджена робота бізнесу. Маючи великі статки, важливо залишатися людиною, пам'ятаючи та цінуючи своє походження.

Щодо початку XX ст. неможливо сказати, що медицина досягала великих звершень, навпаки недостатнє фінансування, залишало негативний відбиток на медичній справі. Тому справою підприємців того часу, постає завдання подбати про розвиток медичного обслуговування. Якщо брати за основу м. Суми, то в XX ст. це було, скоріше невеличке містечко, проте з

благодійними внесками меценатів, місто зеленіло та розвивалося, Харитоненки, особливо цінували насадження в місті. Для своїх робітників та власне жителів міста Харитоненки, не шкодували коштів, тому й не оминали в своїх благодійних внесках, проблему медичного обслуговування [46, с. 75].

Найбільшою та найпершою лікарнею, яку побудували підприємці, це була лікарня Св. Зінаїди, власне така назва була в честь загиблої онучки Івана Герасимовича. Харитоненко старший, дуже любив своїх онуків, тому в своєму заповіті заповідав нащадкам, добудувати лікарню. Сама лікарня, була дитячою на 20 ліжок з усіма вигодами. Іван Герасимович також заповів сину забезпечити заклад капіталом у розмірі 30 тис. руб., вносячи суму в Сумську міську Думу. Павло Іванович, виконав останню волю свого батька та добудував лікарню в 1896 році, причому в тодішній російській імперії, лікарня була ледь не єдиним дитячим лікувальним закладом. Окрім того, лікарня була оснащена всіма медичними приладдями, за рівнем догляду за хворими була найсучасніша та найкраща в країні. Особливістю цієї лікарні було те, що хворих дітей лікували безоплатно [13, с. 163].

Було побудовано декілька лікарняних корпусів, господарську споруду й центральне відділення. В першому корпусі лікували хворих дітей, які потребували хірургічного втручання. Другий корпус вважався інфекційним, там допомагали тим хто хворів на дифтерію та скарлатину. Всі приміщення були зведені за останніми зразками європейських стандартів та архітектури. Слід зауважити, що Павло Іванович, особисто перевіряв хід будівництва лікарні, що зберіглася до сьогодні в ідеальному стані. Перлиною корпусу, вважався саме головний корпус, який був побудований в стилі українського модерну. Сам фасад був прикрашений неперевершеною ліпниною, а також було зображення Св. Зінаїди, яка знаходиться зараз в художньому музеї міста. Поряд з головним корпусом знаходився лікарняний парк [13, с. 174].

Лікарня Св. Зінаїди стала головною справою у сфері медицини родини Харитоненків. Хоча для робітників підприємець, також амбулаторію,

Павлівського рафінадного заводу. Зокрема Павло Іванович утримував колишню земську лікарню та був її попечителем і постійно утримував 25 ліжко-місць.

Варвара Миколаївна та Богдан Іванович Ханенки також не обходили стороною пожертвування в добрі справи. Варвара Миколаївна, вважала своїм обов'язком допомагати всім хто цього потребує. Великою заслугою родини Ханенків, вважається будівництво лікарні «Охмадит». Хоча, Варвара Миколаївна разом з іншими жінками сімейства Терещенків, також опікувалися пологовими будинками, намагаючись покращити медичне обслуговування, оскільки, дитяча смертність тоді була високою. Варто зазначити, що саме при жінках Терещенків, було відкрито амбулаторію «Крапля молока», яка допомагала важкохворим немовлятам вижити. Доволі часто, меценатки викупували будинки, аби відкривати там пологові, окрім того в 1914 р. було виділено кошти на пожертвування Товариству для хронічно хворих дітей [47, с. 88].

Період ХХ ст. був доволі нестабільним не тільки в плані економічної ситуації, але й в плані війн. Тодішня російська імперія, доволі часто вела війни, тому жінки Терещенки, відкривали в своїх будинках, лазарети для лікування хворих [38, с. 398].

Таким чином, підтримка, перш за все фінансово, медичної сфери, є дуже важливим, як на сучасному етапі, та само і в ХХ ст. Великі лікарні, як Охмадит так само й лікарня Св. Зінаїди, існує до сьогодні, це знову ж таки говорить, про відповідальність перш за все з боку підприємців того часу, в плані виконання будівництва, недаремно лікарня в Сумах, зберегла й до сьогодні гарний стан [42, с. 61]. Благодійність від меценатів, особливо внески хворим дітям і малюкам свідчить про високу духовність, добре серце людини і знову ж таки, про підтримку в середині сім'ї, адже якщо голова родини розпочинав якусь благодійну справу, нащадки її продовжували.

3.2 Підтримка соціально вразливих груп населення

Соціально-вразливі групи населення, як ніхто потребують, підтримки перш за все матеріальної. Проте, не завжди держава в змозі забезпечити належну допомогу дітям-сиротам або просто нужденним людям.

Будучи вихованими в релігійних сім'ях, підприємці-аграрії, вважали своїм обов'язком дбати про людей, які мають потребу в житлі та працевлаштуванні. Павло Іванович, гідно продовжував справу свого батька, в усіх сферах благодійності. Не залишалася осторонь добрих справ дружина мецената, Віра Харитоненко. Перш за все, Павло Іванович, виконав прохання свого батька та передавав, всім церквам та монастирям, по одній тисячі карбованців, та для будівництва богадільні в с. Нижня Сироватка виділив 20 тис. руб. [48, с. 356].

Недалеко від Троїцького собору Павло Іванович побудував дитячий притулок, який згодом став пансіоном, для дівчат з багатодітних сімей та сиріт. Опікувалась пансіоном, дружина пані Віра, яка сама відбирала дівчат, на навчання, дбала й зокрема про їх виховання. Вона турбувалася про дівчаток, аж безпосередньо до їх заміжжя, запрошувала влітку до своїх маєтків та слідувала аби згодом вони отримали гарну роботу. Багато з випускниць стали вчительками, та доволі часто подружжя Харитоненків, видавало заміж їх за службовців підприємства Павла Івановича. Цю традицію, Віра Харитоненко перейняла від своєї свекрухи Наталії Лещинської, яка виділяла цілі земельні ділянки, задля будівництва соціальних установ. Також Павло Іванович слідував прикладу матері та дружини та побудував хлопчачу гімназію з пансіоном, знову ж таки, як і навчання так і соціальні потреби закривалися безкоштовно [36].

Також великий не лише матеріальний внесок, Віра Андріївна зробила для Сумського дитячого притулку, а саме подала клопотання, аби в дитячому будинку розширилася програма навчання. Відповідь від головного управляючого канцелярією Відомства закладів імператриці Марії була

позитивною, тому вже з листопада 1906 р., в дитячому притулку починають викладатися навчальні предмети з виправленнями та додатками. Віра Андріївна потурбувалася, аби діти не лише навчалися, але й відпочивали отримували гарне медичне обслуговування. Двічі на рік проводився медичний огляд, та кілька разів на тиждень лікарі навідувалися до дитячого будинку, і якщо була потреба в госпіталізації, їх направляли до церкви Св. Зінаїди, де медична допомога надавалася безкоштовно [43, с. 136].

Також Харитоненки не обходили й благодійні пожертвування, які стосувалися бідних і знедолених, влаштовуючи їм безкоштовні обіди. В 1995 р. в Сумах відкрився благодійний фонд ім. І.Г. Харитоненка, який спрямував свою діяльність на допомогу інвалідам, малозабезпеченим сім'ям та потребуючим людям. Недаремно цей фонд має ім'я славнозвісного аграрія, адже Івана Герасимовича, було визнано кращим меценатом ХХ ст. [50, с. 156].

Таким чином, благодійність не минула безслідно для родини Харитоненків, адже й до сьогодні фонд здійснює свою активну благодійну діяльність, а це говорить лише про те, що заслуги славнозвісних меценатів пам'ятають, завдання сучасників полягає зберігати цю пам'ять.

Варвара Ханенко була не лише гідною поціновувачкою прекрасного, але й чудовою благодійницею. Приклад яскравої благодійної діяльності, вона розділяла зі своєю родиною Терещенків, які власне були відомі не лише, як аграрії, але й благодійники. За підтримки своєї родини Терещенків, Варвара Миколаївна, відкрила два училища для глухонімих та сліпих. Окрім того, не обходила осторонь Варвара Миколаївна загальні справи міста [28, с. 25].

Подружжя Ханенків після тривалого проживання закордоном багато подорожувало Україною та власне мали потенціал розвиватися та брати участь в благодійних справах. Зокрема, в с. Оленівка Варвара гостро відчула потребу, що благоустрій міста є незадовільним. В той час почали розташовуватися сільська управа, церква, садиба священника різні майстерні, зокрема пані Варвара подбала, аби було збудовано «магазеї», в яких селяни могли зберігати

зерно на випадок стихійних лих. Селяни й мали льодівню, яка працювала влітку та виготовляла морозиво.

Якщо хтось з селян, бажав піти на роботу проте не мав відповідних знань, пані Варвара організовувала вечірні курси безкоштовні з сільського господарства. Тобто забезпечувався належний рівень життя в селі. Зокрема, й про Варвару Миколаївну казали, якби кожний був такий благодійник у тодішній імперії, ніяких проблем би не було [26, с. 234].

Жіноцтво Терещенків, власне родина, в якій народилася пані Варвара, не обходила осторонь справ, які стосувалися майбутнього покоління, тому разом зі своїми сестрами Варвара Миколаївна, виділяє кошти на утримання першого дитячого садка для дітей незаможного прошарку населення, виділяючи на його утримання 1,4 тис. руб. Завдяки жінкам Терещенкам, було відкрито Товариство вихованню дітей [20, 62-63]. Також жінки Терещенки, спостерігаючи, в якому становищі перебувають жінки, а саме неосвіченість, незахищеність, відсутність засобів для існування, підтримують «Жіноче благодійне товариство при Солом'янській церкві». Організація висловлювала підтримку нужденним жінкам, зокрема пізніше було відкрито притулок і безкоштовну їдальню [27, с. 50].

Жінки Терещенків є яскравим прикладом благодійності та чуйності, всі вони були членами багатьох благодійних організацій, одна з них «Київське товариство допомоги бідним», виділяючи кошти на утримання фонду. Велике значення жінки приділяли тому, аби допомога для бідних була саме безкоштовною. Саме тоді, в ХХ ст., починає з'являтися доволі багато безоплатних їдальнь, амбулаторій, пологових [47, с. 89].

Фактично ці заможні жінки, виконували свою місію, адже не всі з них мали власних дітей, не всі прошарки населення могли отримати високоякісну допомогу безкоштовно, нажаль, й тоді найчастіше траплялися нещасні випадки. Проте ці жінки, попри статки та визнання, не втратили своєї людяності та бажання брати участі в добрих справах. Знову ж таки, зростаючи

в родині, де панувало релігійне виховання, повага, сімейні цінності, дитина сама візьме всі необхідні приклади і в свою власну родину. Саме дві сім'ї, Харитоненків та Ханенків, цьому є приклад, хтось виріс у більш заможній родині, а хтось ще з дитинства бачив, як важко дістаються кошти, та окрім того, не маючи статків, а маючи ще братів та сестер, розумів та хотів досягнути своєї місії. Тут також варто підкреслити, що добрі справи завжди пам'ятають, зокрема й через багато років.

Переймалися великі землевласники і проблемами сирітства у південноукраїнських землях. Варто відзначити опікунську діяльність катеринославського землевласника, графа Івана Канкріна. У 1884 р. він був обраний гласним Олександрівського повітового та Катеринославського губерньського земств і став одним із засновників і попечителем Олександрівського механіко-технічного училища. Граф був довічним почесним членом Олександрівського повітового попечительства дитячих притулків. У 1897 р. у м. Олександрівську на кошти графа І.В.Канкріна та графині В.П. Канкріної було відкрито дитячий притулок. Графиня Канкріна стала попечителькою цього закладу [32, с. 80].

Розвиненою була діяльність органів дворянської опіки, спрямована на підтримку власників і нащадків збанкрутілих власників маєтків [31, с. 107-108].

Наслідуючи дідові традиції меценатства, княгиня Марія Щербатова у роки Першої світової війни обладнала у власному палаці шпиталь на 200 ліжок для поранених земляків, а сама перебралася в невеликий флігель. Представники княгині зустрічали у Вінниці санітарні поїзди з фронту, приймали з них немирівчан і селян з навколишніх сіл і пересаджували їх на вузькоколіїрку до Немирова. Тут за кошт княгині чимало жінок прало і шило білизну, одяг для шпиталю, доглядало за пораненими. Діяльністю шпиталю опікувалась княжна Олександра [1, с. 98].

3.3 Освітньо-культурні проєкти аграрної еліти України

Важливим напрямком благодійної діяльності дворянства Київської губернії була підтримка освітніх закладів. Початок XX ст. ознаменувався для Російської імперії прискореною модернізацією багатьох сфер життя, підвищеною активністю громадськості, розвитком усіх рівнів системи освіти. Важливо відзначити, що російська держава мала успішний досвід у галузі залучення приватної та громадської доброчинної допомоги для розвитку навчальних закладів. Економічний розвиток країни, потреба кваліфікованих працівників у нових галузях промисловості зумовлювали необхідність значних капіталовкладень у розширення мережі закладів загальної і спеціальної освіти.

У житті кожної людини є важливі речі, освіта та власне майбутнє працевлаштування є одним з цих критеріїв. Період XIX–XX ст. суттєво відбився на житті людей, в кожній другій людині, середньої освіти не було, вже не кажучи про вищу освіту. Скоріше, це залишало по собі негативний відбиток, на самій економіці країни, адже малоосвічене населення, не мало змогу в подальшому, знайти високооплачувану роботу та займати керівні посади, саме тому здебільшого до певного часу керівні посади займали іноземці. Особливо потребувала фінансової підтримки освітня система імперії, оскільки в ході Великих реформ Олександра II держава поклала відповідальність за заснування та утримання навчальних закладів на громадські організації, насамперед на земства, проте останні просто не були готові прийняти всі ці нечувані витрати на себе.

Розвиваючи великий бізнес в XX ст., бізнесмени-аграрії стикнулися з рядом проблем, перш за все це була проблема неосвіченості своїх підлеглих, зокрема й згадується, що деякі працівники не вміли писати. Безумовно, меценатські родини розуміючи таку глобальну проблему, почали вкладати кошти в розвиток освіти громадян, та майбутнього молодого покоління. Як і на сучасному етапі, так і в XX ст. лише висококваліфіковані працівники були

затребувані на ринку праці. Протягом останньої третини XIX ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на багатьох з'їздах гірничопромисловців Півдня Росії, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, купецьких зібрань та біржових комітетів. Дворяни, окрім володіння великими маєтками, були, у переважній більшості, власниками великих підприємств. Постійно відчуючи брак досвідчених кадрів, їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітників та службовців є продуктивнішою. Усе це спонукало їх організовувати професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу в цілому.

Усвідомлюючи, на якому низькому рівні перебувала освіта в кінці XIX та на початку XX ст., аграрна еліта того часу, розпочинає освітній бум з будівництва закладів середньої та вищої освіти.

Іван Герасимович Харитоненко, не маючи професійної та вищої освіти, розумів наскільки є важливою освіта для звичайних людей, адже не всі тоді мали змогу навчатися в закладах освіти, проте завдяки зусиллям Харитоненка та інших меценатів, здійснюється потужна реформація освіти. Іван Герасимович, настільки дбав про своїх робітників, що при заводах відкривав школи для робітників та їх дітей. Не обходив стороною меценат й рідні Суми, а саме в 1873 році підприємець виділяє кошти на будівництво, реального училища та затверджує в ньому стипендію для вихідців в с. Нижня Сиріватка. Не маючи вищої освіти меценат, в 1880 році, стає піклувальником Харківського університету, де на його кошти було побудовано триповерховий корпус студентського гуртожитку на 150 чоловік, затверджує 20 стипендій найкращим студентам по 300 рублів кожна. До Другої Світової війни там розташовувався корпус медичного інституту [3, с. 156].

В 1887 році в Харкові аграрій виділив 15 тис. руб. на будівництво зразкової двокласної школи, після цього таких шкіл по губерніях, почало

з'являтися чимало. Коштами підприємницької родини було побудовано нові приміщення Сумського, Харківського і Куп'янського духовних училищ. Також на підприємствах Харитоненків, працювали кваліфіковані робітники, які перед роботою проходили стажування в українських маєтках. Тоді ж Іван Герасимович, засновує хлопчачу гімназію [10, с. 180].

У 1899 році Павло Іванович заснував Сумський Михайлівський кадетський корпус, в кожному селі, де були розташовані його маєтки, були побудовані початкові училища, які підпорядковувалися Міністерству освіти, але існували фактично, за кошти підприємця. Початкові училища були повністю забезпечені навчальною та художньою літературою для читання. Особлива увага приділялася здоровому способу життя, для вивчення виділялися цілі уроки, на відмінну від шкіл побудованих підприємцем, земські школи на той період, не були забезпечені в повній мірі підручниками, та не мали великої кількості навчальної чи художньої літератури. Особлива увага приділялася церковним співам [60, с. 89].

Учні шкіл Харитоненка, були забезпечені навчальними посібниками та музичними нотами, зокрема доволі часто учні співали в церквах на свята. Такі знання допомагали людям і в дорослому житті, адже перш за все, школи ставили собі за завдання, дати знання та виховати в людині, людські якості.

До потреб професійної освіти Харитоненки також ставилися особливо відповідально. Зокрема, в статуті Сумського купецтва було введено статтю, згідно з якою 5 % щорічного прибутку перераховувався у фонд комерційного училища в Сумах, яке було відкрито в 1913 році. Головним акцент зрештою робився на релігійно-моральне виховання, проте в програмі двокласних училищ, для дівчат викладалося рукоділля та народне господарство. Зокрема, коли Віра Андріївна Харитоненко, опікувалися спочатку дитячим притулком, а згодом коли при ньому почала працювати школа, притулок неодноразово ставав переможцем, всеросійських та міжнародних виставок, в 1893 році в Чикаго він отримав золоту медаль [60, с. 101].

Павло Іванович продовжував свою благодійну освітню діяльність, що стосувалося не лише України. Маючи чудову освіту, меценат стає піклувальником Сумського міського парафіяльного училища, Троїцької парафіяльної школи, Сумського реального училища, ремісничого училища графа Лорис-Мелікова у Владикавказі, завдяки чому заклади мали добре матеріальне забезпечення. Довгий час Павло Іванович був церковним старостою при Свято-Духовській церкві Олександрівської сумської гімназії та при Олександро-Невській церкві, Сумського реального училища, а також почесним членом попечительства дитячих притулків, головою сумського відділення Харківського товариства грамотності, почесним членом імператорської Академії мистецтв. За кошти підприємця 20 студентів отримали освіту в Московській консерваторії, зокрема обдаровані діти мали змогу навчатися в московських, київських, харківських та закордонних університетах [56, с.99].

Таким чином, можна сказати, що життя родини, не обмежувалося винятково підприємством, його прибутками, родинними справами, але й зокрема доброчинними справами, отримання освіти, є важливим етапом в житті кожної людини, а підприємці-аграрії, цьому сприяли, аби кожна людина незалежно від свого походження та фінансових можливостей, отримала освіту та майбутню професію. Зокрема, вже тоді у студентів з'являлася свого роду мотивація навчатися, адже нерідко обдарованим студентам платили, стипендії. Хоча голова родини Харитоненків не здобув вищої освіти, проте, розумів, як важливо її мати, аби досягнути успіху в житті. Маючи сина, передавав йому всі свої набуті знання, й відповідно не шкодував коштів на освіту своєї дитини, та з юності привчав до сімейної справи.

Родина Ханенків, маючи великий творчий потенціал, а саме зацікавленість мистецькими колекціями, також не минала благодійну справу яка стосувалася реформації освіти. Варвара Миколаївна та власне жіноцтво родини Терещенків, підтримувало заклади освіти та засновували торгові

школи. Богдан Іванович не лише мав спільні погляди з дружиною, на колекціонування мистецьких колекцій, але й розумів важливість, освіти для майбутнього покоління [55, с. 34].

У 1896 році за ініціативи Богдана Ханенка було створено Товариство торгівельних шкіл. Ставши головою Товариства, Богдан Іванович переконав Державну скарбницю, міську думу, заможних буржуа, перш за все тестя Терещенка, в доречній потребі фінансувати навчальні заклади, які готуватимуть економістів. Проте, меценат не зупинився на досягнутому, одразу після відкриття Товариства була заснована чоловіча торговельна школа, а в 1899 році була заснована перша в Росії жіноча торговельна школа. Жіночій освіті Богдан Іванович приділяв найбільше уваги, створивши Фонд дамського комітету. Поряд з фінансовою справою Богдан Іванович вважав, аби дівчат навчали веденню ощадливо вести хатнє господарство. За таку діяльність Богдан Іванович дістав ранг дійсного статського радника. Також Ханенко був головою Товариства поширенню комерційної освіти в Києві [58, с.123].

Особливе значення подружжя Ханенків приділяло увагу історії та археології. Саме діяльність пані Варвари та пана Богдана, допомогла у відновленні та збереженні спадщини. За результатами розкопок Ханенки, двічі видавали шеститомний каталог «Старожитності Придніпров'я». Археологічні розкопки, давали можливість не лише зберігати знахідки, як спадщину, але й доволі часто знаходили коштовності. Однією з тих скарбів була перська чаша.

Оскільки Україна має сприятливі природо-кліматичні умови ведення господарства, то саме за сприяння подружжя Ханенків, було відкрито училище та агрошколу. Навчання в обох навчальних закладах було доступне, як дітям так і дорослим. З 1904 року в аграрній школі розпочали роботу й ремісничі майстерні, де селяни мали змогу опанувати навички ткацтва, вишивання, гончарства, столярного мистецтва, килимарства. За сприяння Варвари Ханенко було відкрито крамницю в Лондоні для продажу виробів,

виготовлених народними майстрами. У такий спосіб Варвара Миколаївна надавала змогу селянам заробити [26, с. 258].

Проте освітня діяльність Варвари Миколаївни не обмежувалася виключно спільно разом з чоловіком. Майже в усіх повітах меценатів відкривалися училища, Черкаський повіт не став виключенням. У 1896 р. Варвара Миколаївна пожертвувала 200 тис. руб. на відкриття двокласного училища, наступного року розпочала будівництво квартир для вчителів. Уже 14 жовтня 1897 року відбулося освячення училища. До першого класу було зараховано 130 учнів. Проте згодом Варвара Миколаївна вирішила продати свій маєток, відповідно передавши все новому власнику [27, с. 382].

У селі Оленівка Фастівського району Київської області знаходився інший маєток родини. Варвара Миколаївна разом з чоловіком, побудували дві школи, першу у ХІХ ст., другу – у ХХ ст., однак, остання в період революції згоріла. Поруч були споруджені квартири для вчителів. Зокрема покоївка подружжя згадувала, що коли до господарів приїздили племінники, то саме в новій школі доволі часто влаштовувалися вечорниці, за участі місцевої молоді. Зокрема, в Оленівці Варвара опікувалася церковно-приходською школою, а також загально-освітньою школою, яка б задовольняла всім потребам її учнів. По закінченню школи дівчатка отримували ткацький верстат, аби мати змогу працювати, хлопці по закінченню школи проходили навчання в столярній майстерні та по закінченню також, отримували інструменти для подальшої роботи [28, с. 27].

У 1887 році тридцятирічна княгиня Марія Щербатова, уроджена Строганова, назавжди переїхала до Немирова, що розташовувався у Подільській губернії. У маєтку молода жінка розгорнула бурхливу господарську діяльність: у 1893 році за її коштів розпочалося будівництво вузьколінійної залізниці Вінниця – Немирів – Гайворон; опікувалась і немирівським благоустроєм, зокрема у 1899 році вона виділила 6900 руб. на забрукування основних вулиць Немирова, посприяла прокладанню

каналізації; провела реконструкцію винокурного заводу; на немирівських ставках було зорганізовано продуктивне рибне господарство. Тож, цілком логічною була увага М.Щербатової до освіти, яка мала забезпечувати кваліфікованих робітників і службовців. У жовтні 1897 року княгиня пожертвувала кошти на будівництво Київського політехнічного інституту. Вона постійно надавала велику увагу освіті у Немирові. Стан життя гімназії завжди був у полі зору Марії Григорівни. Її завжди цікавили питання харчування та здоров'я гімназистів, санітарно-гігієнічні умови проживання та навчання. Вона утримувала своїм коштом учнів [1, с. 96-97].

Суттєві прибутки дозволяли Фальц-Фейнам систематично жертвувати великі суми на богоугодні справи. Ще перший чоловік Софії Богданівни Едуард, активно займаючись громадськими справами у земстві, жертвував великі суми на благодійність, у тому числі на освіту. Активною благодійністю у сфері освіти згодом зайнялася і сама Софія Богданівна, а також її діти. Зокрема, Фальц-Фейни вважалися розпорядниками Дорнбурзького та Чорноморського училищ Дніпровського повіту. У селі Громівка Едуард Фальц-Фейн збудував будинок школи та очолив її опікунську раду, а його вдова підтримувала навчальний заклад після його смерті. На виділені нею гроші в 1883 р. було зроблено капітальний ремонт будівлі Громівського училища: зроблено нові рами, полагоджено двері, виправлено дах, пофарбовано підлогу та вікна [40, с. 107].

Не обмежившись одноразовою фінансовою підтримкою, Софія Богданівна зуміла взяти особисту участь у справі народної освіти, став опікункою однієї зі шкіл Дніпровського повіту Таврійської губернії. Фактично, постать піклувальника була покликана вирішити матеріальні проблеми навчального закладу, оскільки фінансова неспроможність земств породжувала необхідність щедрого спонсору. Втім, найчастіше, піклувальнику потрібно грати одну із запропонованих ролей і, як правило, більш забезпечені громадяни воліли робити пожертвування, тоді як менш

заможні – влаштовувати благодійні заходи та підшукувати нових вчителів. Опікуни народних училищ обиралися земствами, міськими та сільськими громадами, які засновували ці навчальні заклади, а саме призначення на цю посаду було ознакою суспільного признання [24, с. 103-106]. Софія Богданівна на посаді опікунки Олешківського жіночого училища, крім повсякденних турбот про учнів, вчителів та шкільне майно, допомагала і з організацією свят для учениць [24, с. 108]. Головний обов'язок піклувальників полягав у залученні до шкільного облаштування благодійних товариств та приватних осіб, а найвірніший для цього засіб – особистий приклад. Таким прикладом і стала Софія Богданівна, яка, на відміну від багатьох піклувальників, мала фінансову незалежність, через що її підопічні, безумовно, лише вигравали.

Широкою була доброчинність великих землевласників Київської губернії графів Бобринських. У Смілянському маєтку функціонували сім лікарень. Плата за лікування становила лише 10% загальних витрат, решта покривалася власником. У 1905 р. на власні кошти Лев Олексійович Бобринський заснував будинок для людей похилого віку на 10 осіб, на утримання якої щороку витрачалося близько 4 тис. руб. Чимало уваги приділялося освіті навколишніх жителів. 2-класне училище на початку ХХ ст. перетворили на 4-класне, яке, до речі, було першим такого типу на Правобережжі. З 1883 р. працювала школа для дівчат. Випускники всіх цих закладів в основному працювали на заводі, а деякі продовжували навчання. Діяли також Смілянські технічні класи, чоловіча й жіноча гімназії [41, с. 269].

Землевласники Балашови володіли на території України Шпиківським маєтком у Подільській губернії та Мошногородищенським у Київській. У навколишніх селах працювали 18 церковно-приходських шкіл, 2 двокласні народні училища в Мошнах і Городищах. М.Балашов був почесним попечителем народних шкіл Черкаського повіту, його дружина К.Балашова – засновниця й попечителька Мошногородищенського двокласного училища. В середньому за рік Мошенська лікарня обслуговувала 40 стаціонарних хворих

та понад 5 тис. амбулаторних, Городищенська – відповідно 142 та близько 8 тис. Хворі одержували безкоштовні ліки. Катерина Андріївна особисто брала участь у боротьбі з холерою. В маєтках одна лікарня припадала на 17 тис. осіб, що було “істотно навіть для великих міст”. Особам, які прослужили в маєтку понад 25 років, на розсуд власника встановлювалася пенсія. В м.Городище діяв Городищенський комітет Російського товариства Червоного Хреста. Маєтки Л.Кенига в Харківській губернії обіймали понад 45 тис. дес., а прибуток на початку ХХ ст. становив близько 1 млн. руб. На кошти спадкоємців Л.Кенига утримувалась двокласна школа в с.Гутах, в якій навчалося до 350 учнів щороку, дві однокласні школи, в якій одночасно навчалося близько 100 дітей. Окрім того, маєток надавав допомогу в утриманні двох церковно-приходських та трьох земських шкіл. В маєтку працювали дві лікарні, а також три ветеринарні лікарні, котрі надавали допомогу і навколишньому населенню. Своїм службовцям, які втратили працездатність через вік чи хворобу, пожиттєво сплачувалася заробітна платня майже в повному обсязі. Службовці «вищого рангу», котрі втратили працездатність, одноразово отримували 5-6 тис. руб. або щомісячну пенсію в 75 руб. [35, с. 16-19].

Таким чином, підприємці-аграрії переймалися проблемами неосвіченості населення в цілому, розуміючи, що за освітою стоїть все подальше життя людини і як вона, його влаштує залежить від неї самої, проте освіта є головним з чинників, успішного життя. За цією благодійністю, стоїть не тільки бажання, мати відоме ім'я, як підприємця, але просто допомога тим хто цього потребує, а це більше ніж потреба в статусі, чи аби тебе знали. Не одна родина, славилася своїми добрими справами, адже освітня діяльність, була на не дуже високому рівні, поки меценати не почали її приводити в належний стан. На сучасному етапі, освіту не лише варто розвивати сучасними технологіями, але й тим самим заохочувати дітей самим навчатися, тому що

від освіти та комунікації в соціумі, залежить чи зможе людина знайти справу своєї душі в майбутньому.

Окрім освітніх, агропідприємці сприяли й українським національні проекти. Серед них особливо виділяється Чикаленко Євген Харлампійович. Народився 1861 року в селі Перешори Херсонської губернії в родині заможного землевласника. Тут серед простих українських селян в оточенні народних традицій пройшло його дитинство. Навчався в реальному училищі в Єлисаветграді, де спочатку зазнав принижень і переслідувань через невміння спілкуватися російською, а розмовляв українською, яка там вважалася нижчого сорту. У школі познайомився з П. Тобілевичем (П. Саксаганським), зацікавився українським театром. У 1881 році він намагався вступити до Київського університету, але після реального училища його не прийняли студентом. У Києві Євген знайомиться з істориками Антоновичем і Багалієм, композитором Лисенком та іншими видними діячами української культури. Разом вони під керівництвом Бориса Грінченка, зокрема працювали у «Словниковому комітеті», редагуючи «Словник української мови». У 1883 р. вступив вільним слухачем на природничий факультет Харківського університету, де зосередився на агрономії. Тоді вже долучився до діяльності студентської «громади» під керівництвом М. Драгоманова. Як наслідок, потрапив у поле зору поліції та навесні 1885 р. заарештований і виключений з університету. Його засудили до 5 років позбавлення волі під наглядом поліції без права проживання у великих містах імперії. Місцем заслання на п'ять років виявився хутір родини Перешори.

Майже десять років Є. Чикаленко жив у Перешорах, зосередившись на високоінтенсивному дослідному землеробстві. У своєму особняку він демонструє найсучасніше землеробство, використовує техніку та відбирає худобу. Набувши сільськогосподарського досвіду, Є. Чикаленко почав примножувати сільськогосподарські знання хліборобів. Він навчив їх трипільської системи, нелегко, але видав кілька брошур про організацію

інтенсивного землеробства та створив рекламу агротехнічних досягнень для жителів сусідніх сіл [59, с. 126; 61, с. 247].

Велику частину своїх коштів Євген Чикаленко спрямував на підтримку української справи. Разом з О. Кониським і С. Єфремовим вони створили організацію, яка мала згуртувати українську громаду. Згодом на її базі утворилося кілька політичних партій, у тому числі Товариство українських поступовців. Восени 1900 р. Є. Чикаленко переїхав до Києва, де збиралася українська інтелігенція. Пізніше він згадував, що тоді «потрібно було багато мужності та віри, щоб відродити надії України на те, щоб люди, які опікуються своїми сім'ями в державній адміністрації, належали до нелегальної спільноти». Багато особистих коштів діяч перерахував на діяльність Наукового товариства імені Тараса Шевченка. У 1904 році фінансував літні університетські курси для галицьких студентів. У 1902-1904 рр. на звернення М. Грушевського про збір коштів на зведення Львівського академічного дому Є. Чикаленко пожертвував 25 тис. руб. Умовою стало надання житла, передусім українським наддніпрянським студентам.

У 1903 р. переїхав до Києва, де посприяв О. Єфименко у написанні її «Історії українського народу». Він брав активну участь у громадському житті, пізніше згадуючи: «Поки революційна соціалістична партія стоїть на Україні, туди втекла наша найкраща й найенергійніша молодь, рятуючись від революції. . Хоча це російська партія, але вони працювали на українських землях і часах, які нас не оминають, а також підтримували нас фінансово і милосердно». Так, він зробив пожертву в 1903 році у 1000 руб. на потреби Революційній партії України, завдяки чому видавався тижневик «Селянина».

У маєтку Кононівка на Черкащині відпочивали М. Коцюбинський, П. Скоропадський, М. Лисенко, С. Єфремов та багато інших діячів українського Відродження. Відмінною рисою Євгена Харлампійовича було вміння знаходити компроміси між ворогуючими сторонами, політиками і політичними партіями. Під час російської революції 1905 року він організував

першу національну щоденну газету під назвою «Громадська думка», яка згодом найменувалася «Рада». Для її підтримки довелося продати частину землі у Перешорах, щоб виручені 10 тис. руб. спрямувати на видання газети. Є.Чикаленко свідчив, що газета йому вартувала понад 20 тис. руб. щороку [48, с. 247-253].

Є.Чикаленко опікувався хворим Іваном Франком, збираючи для нього кошти і надаючи власні, розуміючи вагу цієї особи для українства. Восени 1914 року він мусив переміститися до Петрограду, потім переїхав до Фінляндії, де лікувався та переховувався від царського переслідування. Падіння імперії у лютому 1917 року відкрило нові можливості для діяльності українських організацій. На хвилі революційного піднесення 4 березня 1917 року з ініціативи Є.Чикаленка, Д. Дорошенка, С. Єфремова та інших членів Товариства українських поступовців була започаткована Українська Центральна Рада [50, с. 196]. Так в одній персоні зібралися риси хазяйновитого землевласника, допитливого аграрія, дбайливого доброчинця та свідомого українського мецената

Культурна діяльність, завжди привертатиме увагу гостей, які навідуються в Україну. Саме культура, відрізняє, кожную державу, адже культура й тісно переплітається з історією, важливо лише зберігати та поповнювати культурну спадщину. Культурна діяльність, для меценатів ХХ ст., не лише була напрямком благодійної діяльності, але й своєрідним хобі, адже мистецтво свого роду, слугує способом відволіктися від буденних справ. Культура того періоду, також зазнала позитивних змін, адже якщо це було одним з захоплення аграріїв, то її розвиток не стояв на місці.

Іван Герасимович Харитоненко був гідним поціновувачем мистецтва. Зокрема для рідних Сум у культурному плані, Харитоненки не шкодували коштів. Іван Герасимович, був людиною набожною, та особливе значення надавав будівництву та утриманню церков та монастирів. Ставши великим цукрозаводчиком, Іван Герасимович, будує новий храм в рідному селі Нижня

Сироватка, Свято-Тихонівська церква була побудована в 1880 р.. При храмі були побудовані приходська школа та житлові будинки для працівників церкви. Також при сумському реальному училищі, було побудовано Олександрівську домову церкву. Перед смертю Іван Герасимович, заповів опікуватися та вкладати кошти в розбудову культури, особливо, якщо це стосується релігійної тематики [48, с. 345].

Помер Іван Герасимович 30 листопада 1891 року в Сумах. Відкрили пам'ятник славнозвісному меценату в 1899 році, хоча до певного періоду дозволу на відкриття пам'ятника не було. В 1920-х роках його зруйнували більшовики. Пізніше на тому місці поставили пам'ятник Леніну. Лише в 1996 році монумент на честь підприємця Івана Герасимовича Харитоненка повернули.

Павло Іванович Харитоненко не лише гідно продовжував справи свого батька, але й сам був чудовим колекціонером та підтримував розвиток художнього мистецтва, зібравши унікальну колекцію творів російських та західних художників, яка зберігалася в різних маєтках меценатів. Велике значення, як і батько, Павло Іванович, надавав саме Натальївці, садибу названо в честь молодшої онуки. Оздоблення та обстановка були палацовими, саме в Натальївці зберігалися колекції картин І.Рєпіна та скульптурні твори Антокольського. Сама садиба просто квітла в усіх сенсах слова, оскільки, з ранньої весни та до пізньої осені, на алеях садиби були посаджені троянди та інші квіти. В зимовому саду, була розкішна різноманітність тропічних рослин, які були завезені з різних куточків світу. Оскільки Павло Іванович був знайомий з багатьма відомими художниками того часу, тому вони неодноразово навідували його саме в його маєтку. За проектом архітектора Щусєва в 1913 році було збудовано церкву в Натальївці, яка є однією з унікальних споруд Харківщини. На сьогодні, ця церква є діючою. На стінах унікальні фрески робіт Савінова та Коненкова. Лики святих, розп'яття і три зображення Спаса. Є і зовсім древні фрагменти кладки, привезені з-за кордону.

Також Павло Іванович там зберігав колекцію старовинних ікон. Хоча унікальний іконостас не зберігся [62, с. 123].

Основна будівля садиби була зруйнована ще під час війни, збереглися лише службові приміщення, будиночок Наталії, частина парку та в'їзні ворота. Частина мистецьких колекцій яку вдалося зберегти, передали Харківському художньому музею, проте більша частина згодом була передана Київському музею. В родині Харитоненків була зібрана велика кількість картин. В Натальївці налічувалося близько 200 картин, в іншому Пархомецькому маєтку ідентично. Павло Іванович був одним з меценатів спорудження пам'ятнику Богдану Хмельницькому. Сам пам'ятник освятили 11 липня 1888 року, за кілька днів до початку святкування 900 річниці хрещення Русі.

Під час відвідин чергової мистецької виставки закордоном подружжя Харитоненків, привернула увагу скульптура Янгола який тримав на руках маленьку дівчинку, скоріше для чоловіка та дружини, це була негативна асоціація, яка нагадала батькам про загибель доньки Зінаїди. За скульптуру в той час було віддано близько 1 млн золотих, що на той час було доволі дорого. Цей мистецький ансамбль створив відомий французький скульптор Аристид Круазі. Проте зараз, нажаль, ця скульптура стоїть в занедбаному стані [30, с.76].

У 1897 р. Павло Іванович викупив славнозвісну Качанівку в тодішнього власника Василя Тарновського, саме завдяки меценату в Качанівці розпочали проводитися капітальні реконструкції особливо це стосувалося палацового ансамблю та розширенню паркової зони. За наказом Павла Івановича, в палац було проведено електрику та телефон, перебудували центральний барабан, замінили підлогу, та заново оздобили стіни. На території садиби було збудовано щонайменше 12 споруд різного призначення, потреба будувати нові пояснювалася зростанням господарства в садибі [26, с. 290].

Одним з бажань Павла Івановича було будівництво Троїцького собору, хоча шлях до його завершення будівництва був доволі тернистим, адже в 1905

році, меценат був на межі банкрутства, причиною стала економічна криза в Росії. Оскільки аграрій підтримував гарні зв'язки з відомими художниками, зокрема з Михайлом Нестеровим, саме йому Павло Іванович замовив іконостас для собору. Шість прекрасних образів, а саме: Христос, Богоматір, Трійця, Миколай, архангели Гавриїл та Михаїл, над якими художник працював 1913-1914 р. Над інтер'єром храму працював художник І.Нівінський. Над вітражем «Трійця», працював петербурзький художник Петров-Водкін. В Москві на заводі на заводі братів Самгіних було виготовлено 12 дзвонів [19, с. 51].

Окрім того, Павло Іванович будував не лише православні храми, на його виробництві працювали робітники з Польщі та Чехії. Наприкінці XIX ст. сумські католики вирішили побудувати в своєму місті католицький храм. Завдяки допомозі Павла Івановича, вони отримали дозвіл у 1900 році. Церква Благовіщення Пресвятої Діви Марії побудована в готичному стилі та була відкрита в 1901 році. Щоправда, за період панування радянської влади, церкву закрили та використовували не за призначенням. Павло Іванович на той час робив все для того, аби про місто Суми знало якомога більше людей, тому запрошує до міста фотографів, які знімали всі пам'ятки культури міста. Згодом надрукували 300 знімків та використовували їх як путівник по місту, згодом надрукували в Стокгольмі, таку рекламу в той час не мали й губернські міста [15, с. 159].

Під час чергової виставки в Парижі в 1900 р. Павло Іванович в своєму павільйоні знайомив відвідувачів, зі своєю зібраною колекцією ікон. Пізніше після націоналізації, колекція була передана до музеїв Москви та Петербургу.

Заслуги Харитоненків не пройшли даремно, Павлу Івановичау за сумлінну роботу в 1890 році було надано спадкове дворянство, його герб вінчали слова «Працею звеличуюсь». Він отримав чин дійсного статського радника, був нагороджений орденами Святого Володимира III ступеня та Святого Станіслава I ступеня, бути достойними таких орденів можуть бути

лише представники аристократичних родин. Павло Іванович був обраним почесним членом Петербурзької академії мистецтв, тривалий час меценат очолював московське відділення Російського музичного товариства [3, с. 197].

Помер Павло Іванович 13 червня 1914 року, причиною смерті стала невиліковна хвороба мецената. Доживаючи останні дні, Павло Іванович не оточив себе лікарями, а навпаки сів в автомобіль та об'їздив всі свої заводи, причому це були веселі останні зустрічі зі своїми підлеглими. Павло Іванович, показав цим свій сильний характер та незламність. Пам'ятник Павлу Івановичу встановили 14 серпня 2011 року на Петропавлівському кладовищі.

Підсумовуючи викладене можна сказати, що хобі та захоплення культурою в більшій мірі релігійною, мало значення для пожертвування в сферу розвитку культури, й до сьогодні зберігаються ті вкладення, які зробила визначна родина Харитоненків, важливо лише зберігати цю пам'ять в належному стані, адже саме культура та історія роблять будь-яку країну унікальною та цікавою. Також меценати доволі часто вкладали кошти в будівництво садиб, де вони могли б культурно проводити час, а це зі свого боку й підкреслює, як вони цінували родину, своїх друзів запрошуючи їх до себе в гості.

Інша меценатська родина Ханенків просто жила мистецтвом та не лише вкладала кошти в розвиток культури, але й маєтки родини нагадували музеї. Варвара Миколаївна та Богдан Іванович не мали власних дітей, проте свої колекції вони вважали справою свого життя та власне своїми дітьми.

Проживаючи певний час закордоном, в подружжя вже тоді відкрився хист, аби їздити в різні країни оглядати картинні галереї та музеї Відня, Венеції, Болонії, Флоренції, Риму та Неаполя. Свої перші колекції меценатська родина придбала саме у Флоренції, це була картина кінця XIX ст. «Дівчина з мертвою пташкою в руках» Фракасіні, також була куплена копія Мадонни Мурільо. Саме ці картини стали першими входити до колекцій майбутнього музею. Доволі плідним для колекціонування та збирання мистецтва було

проживання у Варшаві Богдана Івановича та Варвари Миколаївни, саме тоді вони починають листуватися з багатьма антикварами з різних країн, мати змогу оглядати вже приватні колекції та відвідувати мистецькі аукціони [11, с.56].

Коли в 1881 році подружжя оселилося в Києві, їх будинок був збудований в стилі італійського палаццо, з самого початку в Ханенків був задум зробити там музей. В Богдана Івановича на початку своєї кар'єри колекціонера не було достатньо коштів, аби купувати певні дороговартісні роботи та збирати колекції. Проте підприємець знайшов вихід в цій ситуації, він купував картини та перепродавав їх. Фактично такий перепродаж картин навчила Богдана Івановича досконало вивчити мистецтво та оцінювати картини. Дружину Богдана Івановича часто називали ентузіасткою, яка також була віддана мистецтву та колекціонуванню. Подружжя Ханенків цілком можна віднести до фундаторів Київського художньо-промислового музею, попередника Національного музею історії України, на його відкриття в 1904 році подружжя подарувало 3000 археологічних знахідок, зразки народної вишиванки, традиційні килими. Меценат на відкриття музею пожертвував близько 200 тис. рублів. Також Ханенки допомагали Національному музею українського декоративного мистецтва, а саме передаючи вишиванки, народну кераміку, підрізники. В Художньому музеї зберігаються старовинні ікони з колекції Варвари Миколаївни, та частина колекції Богдана Івановича, яку він сам передав, це є археологічна збірка на 3145 предметів [17, с. 259].

Колекціонування було справжньою пристрастю Ханенків, скоріше це слугувало не лише мати мистецтво, як хобі, але будувати свою мрію, створивши власний музей. В своєму власному будинку, який одразу планувався, як картинна галерея. Друзі та родичі подружжя, називали їх будинок «Київським Ермітажем». На початку будівництва Варвара Миколаївна та Богдан Іванович, вже мали колекцію близько 3000 тис. книг з мистецтвознавства та сотні полотен, серед авторів були відомі: Караваджо,

Джотто, Ван Дейка. Ханенки не лише мали авторитет в Україні, як мистецтвознавці та колекціонери, але й були бажаними гостями закордоном. Паризьке антропологічне товариство, пропонувало Богдану Івановичу, членство в своїй організації – як найкращому знавцю старожитностей і мистецтва [19, с. 53].

На початку Першої світової війни Ханенки були змушені евакуювати частину своїх надбань до московського історичного музею. Лише через шість років меценати домоглися, аби скарби повернути в Україну, проте близько 30 картин безслідно зникли. Вже в 1916 році Богдан Іванович важко хворів, тому його бажанням, а точніше за заповітом дружині передав аби вона впорядкувала колекцію та відкрила музей. Помер Богдан Іванович Ханенко 8 червня 1917 року. У назві музею обов'язково мало зберегтися ім'я Ханенків. Часи були не з легких, спроби захоплення Києва, Варварі Миколаївні пропонували окремим потягом вивезти всю колекцію та поїхати самій до Німеччини, проте жінка відмовилася. Музей Ханенків мав відкритися лише в Україні. Музей Богдана та Варвари Ханенків, відкрився буремного 1919 року [48, с. 193].

В 1919 році більшовики захопили Київ. Становище Варвари було не з найкращих, адже її мало не виселили з власного будинку, врятувало те, що за благодійницю заступилися академіки, які були членами Комітету музею. Окрім того засновниці музею забороняли заходити до музейних зал, аби не заважати пролетарям розглядати картини. До кінця своїх днів пані Варвара приймала участь в справах музею, а саме розшукувала та купувала нові твори, зберігала свій музей. Жити без Богдана Івановича Варварі Миколаївні було досить важко, адже саме він був її опорою та підтримкою. Окрім того, перед смертю меценатка загадала своїй молодшій сестрі Марії, аби вона спалила сімейний архів. Померла благодійниця 7 травня 1922 року, більшовицька влада одразу ж прибрала ім'я засновників музею, пояснивши тим, що їх заслуг перед пролетаріатом недостатньо. Вже наприкінці 1920-х років, колекції

музею почали розпродуватися, начебто, що кошти потрібні для потреб індустріалізації країни [55, с. 48].

Під час Другої світової війни частину музею було розграбовано. Попри всі втрати, пережиті в ХХ ст., в музеї й досі зберігається найбагатша в Україні колекція голандського, іспанського та італійського живопису. В 1998 році музей було відкрито для реставрації, тоді ж йому було повернуто славне ім'я Ханенків, фактично без цієї мрії та опіки над музеєм, яку здійснювали підприємці, музею просто могло б не бути. Сьогодні в Києві цей музей діє, в ньому зібрана унікальна колекція, що налічує понад 25 тис. експонатів [37, с.400].

Подружжя Ханенків було пов'язане великим коханням та пристрастю до мистецтва та культури. Скоріше, відсутність дітей не вплинула суттєво на життя пари, вони мали справу свого життя, поєднуючи це з меценатством. В цих людях не дивлячись на знайомства з видатними представниками мистецтва, викуповуючи найкращі картини, колекціонуючи твори, в них був той вогник в очах та бажання відкрити музей, вони жили не виключно для себе та аби задовольняти свої потреби. Не дивлячись на обставини, які склалися на той час в Україні, не маючи вже тоді поруч чоловіка, Варвара Миколаївна не здалася, та виконала останнє бажання чоловіка, та власне їх спільну мрію. Саме через культурну діяльність, подружжя Ханенків було відоме, майже в усіх країнах світу. Завдяки Богдану Івановичу та Варварі Миколаївні, про Україну вже тоді знали, адже культурна складова доволі важлива, для будь-якої країни. На сьогодні музей є доволі розвиненим в плані ведення соціальних мереж та сайтів, створення віртуального 3D путівнику експозиціями, також була розроблена нова освітня програма екскурсія для дітей з вадами зору, а також спільно з майстернею Sakhno Art створили тактильну копію музейного експоната. Також доступ до інформації, є вільним та доволі часто оновлюється.

Отже, культура не лише слугує способом відволіктися чи мати приємне хобі, у вигляді відвідування музеїв, чи приємних мистецьких покупок. Мистецтво та спільні погляди, може й поєднати майбутню пару, як це було в подружжя Ханенків, знаходити спільних друзів, однодумців не лише в межах України, починати з ними листування і найголовніше поставити собі ціль, і попри негаразди які були дійти до неї.

Великі землевласники українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. помітну частку прибутків, одержаних від організації підприємницької діяльності, спрямовували на соціально значущі програми. Розуміючи важливість стабільного складу робітників і службовців для забезпечення ритмічної роботи маєткового господарства та функціонування промислових підприємств, вони вкладали чималі кошти у створення прийнятних умов життя та праці. Керуючись загальними гуманітарними стандартами, приділяли увагу соціально вразливим групам населення, відкриваючи притулки, надаючи пенсійне утримання працівникам похилого віку. Маючи доступ до світових скарбниць культури, представники заможних аграрних родин колекціонували літературні видання та твори живопису. При цьому не ховали їх у своїх маєтках, а відкривали для загального доступу, внаслідок чого в Україні наразі працюють ряд музейних установ.

ВИСНОВКИ

Здійснення магістерського дослідження дозволяє зробити ряд висновків. Благодійність була є та буде актуальною на сучасному етапі, та все більше заохочує дослідників, вивчати дану тему. Отже, вдалося широко висвітлити такі питання, як розвиток підприємницької діяльності, сфери, на які спрямовувалася благодійна діяльність та власне саме життя, яке складалося в доволі непростих умовах у тогочасній Україні.

У магістерському дослідженні було висвітлено діяльність ряду родин великих аграріїв України, які чималу увагу приділяли доброчинно-меценатській діяльності – Харитоненків, Ханенків, Фальц-Фейнів, Щербатових та інших. Першою справою, без чого не обходиться жодне наукове дослідження, це пошук джерел та літератури. Вдалося дослідити погляди окремих науковців на поставлену проблему, а також документи, в яких власне висвітлена вся діяльність аграріїв. Було й також визначено методологічні засади дослідження, що включають принципи та методи, розкриті в магістерській роботі. Це були аналітико-синтетичний метод, метод контент-аналізу, спеціальні історичні методи. Варто сказати, що неможливо виокремити якийсь конкретний метод в даній проблемі, адже по суті це інструменти, з якими працює задля досягнення поставленої мети, та кожний з них в певній мірі виконує свою функцію.

Доволі розлого було розкрито причини того, чому благодійна діяльність почала зароджуватися. Перш за все, це були соціально-економічні причини, що включало в себе накопичення значних капіталів в руках аграрних та промислових підприємців. Також варто виділити соціально-політичні фактори, які більше позначали імператорську родину, як доброчинників, розширення місцевого самоврядування та громадської ініціативи. Соціокультурні чинники, вплинули на те, що зростала потреба в кваліфікованих кадрах, які потребувалися у зв'язку з відкриттям промислових

та аграрних підприємств. Першими благодійними справами було те, що на підприємствах було полегшено умови праці та працював соціальний захист для працівників, що мав на меті виплату коштів, згідно тих питань, які були прописані в робочих документах. Варто й зазначити, що саме тоді був створений й відповідний робочий графік, який дозволяв робітнику правильно розпланувати свій час, за будь-які порушення того, що робітника затримують, або змушують виконувати невідповідну роботу, адміністрацію попереджували. Це свідчить про те, що засновники цінували своїх підлеглих.

Передусім, варто сказати, що благодійні внески меценатських родин було доволі суттєвими. Саме в другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні починають відкриватися перші доброчинні товариства, засновниками яких виступала саме імператорська родина. Варто підкреслити, що це не були поодинокі випадки, а скоріше великі благодійні внески. Доброчинна діяльність для мецената, відігравала доволі важливу роль, адже це був свого роду символічний капітал, який допомагав краще інтегруватися в суспільство та мати гарний авторитет.

Сфер, в які спрямовувалася благодійність, було доволі багато, перш за все варто зазначити, що благодійним справам, внескам слугувало бажання людини та її виховання. Неможливо не сказати, наскільки, важливим було на той час релігійно-моральне виховання. Перш за все виростити свою дитину, гідною людиною, згодом забезпечити отриманням освіти. Варто зазначити, що домашня освіта, в той період була звична справа. Доволі багато тодішніх майбутніх меценатів отримали домашню освіту, проте в подальшому це не завадило вступати та здобувати вищу освіту закордоном. Цьому слугує приклад Івана Харитоненка, який вимагав та не шкодував коштів на освіту для єдиної дитини. Таким чином, сімейне виховання та освіта залишили значний відбиток на світогляді людини, в принципі, що залишається актуальним і нині.

Найбільше благодійних внесків підприємці вносили до тих сфер, де була в цьому найбільша потреба. Якщо говорити за освітянську галузь, то це були

училища, школи, а також попечительство над закладами вищої освіти та виділення стипендій для студентів. Своїм боргом підприємці вважали піклуватися про тих хто цього потребує, перш за все це стосувалося дітей-сиріт та вразливих верств населення. В програмах підприємців передбачалося: відкриття притулків, надання допомоги соціально-вразливим верствам населення, зокрема й матеріальна підтримка.

Варто зазначити, що медична сфера на той час була не в найкращому стані та потребувала реформування. Усвідомлюючи, що на людину головним чином, влаштування способу життя, роботи, впливає перш за все її здоров'я. Тому рішення про розбудову медичної сфери, не потребувало обговорення. Спочатку це були лікарні, які відкривалися при підприємствах для робітників. Згодом благодійники здійснювали потужну реформацію місцевих лікарень, будуючи нові, закупаючи найкраще обладнання. Варто підкреслити, що медична допомога надавалася безкоштовно. На сучасному етапі, свідчить й те, що меценати з відповідальністю підходили до будівництва таких установ, свідченням цього є, те що багато будівель перебувають до сьогодні в гарному стані.

Проживаючи в Україні, розвиваючи бізнес, благодійники мали власне хобі, в яке згодом почали вкладати кошти, це була культура. Для будь-якої держави культура є візитівкою, адже й на сьогодні багато туристів які приїждять в Україну мають на меті, відвідування саме культурних пам'яток та історичних місць. Наприклад для деяких родин будівництво садиб було свого роду способом провести час там з сім'єю та приймати гостей, що знову ж таки підкреслює, що в житті будь-якої людини, є важливим її родина та сімейні цінності. Неможливо не оцінити, яким культурним внеском є підтримка музеїв України та власне подарунки, які були здійсненні меценатами в той час. Великий внесок саме для розвитку культурної діяльності зробила меценатська родина Ханенків, яка не лише подарувала українським музеям свої мистецькі

колекції, але започаткувала власний музей, який працює до сьогодні, та власне є доволі осучасненим.

Таким чином, підприємці ХХ ст. зробили неоцінений внесок у покращення будь-якої сфери життя людини. Інколи виникає думка, що цим людям не стільки були важливі гроші та бізнес, адже будь-яка криза може стати останньою для підприємства, стільки допомагати людям, знову ж таки великі статки та визнання, ніяк не вплинули на людину, скоріше навпаки, з кожним роком підприємці все намагалися полегшити життя простих людей, починаючи з умов праці, закінчуючи тими сферами в яких власне існує життя людини.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Барнасюк О.С. Княгиня М.Г. Щербатова в історії м.Немирова. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія: збірник наукових праць*. Вінниця: ВДПУ, 2006. Вип. 11. С. 96 – 99.
2. Біліченко П. Г. Просвітницька діяльність українських меценатів Терещенків (XIX – поч. XX ст.). *Засоби навчальної та науково-дослідної роботи: зб. наук. праць / Харк. нац. пед. ун-т ім. Г.С. Сковороди*. Харків 2006. Вип. 24. С. 20 – 27.
3. Водотика Т. Історії успіху: видатні українські бізнесмени XIX ст. Харків: Фоліо, 2020. 235 с.
4. Войтенко Ю. М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри (1793–1832 рр.): дис. ... канд. наук: 07.00.01. 2008. 227 с.
5. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Торговопромышленный адрес-календарь Российской империи / Издание А. С. Суворина. 1899. С. 1005.
6. Гайдай О. М. І. Г. Харитоненко: з історії заснування династії цукро заводчиків. / О.М. Гайдай // *Чорноморський літопис*. – 2014. –Вип. 9. – С. 6-12.
7. Григорьев Д.Н. Востребованные временем. Династия Харитоненко. Сумы: РИО «АС – МЕДИА», 2003. 72 с.
8. Гульдман В. К. Подольская губерния. Каменец-Подольской: Типография Подольскаго губернскаго правления, 1889. 362 с.
9. Гульдман В. К. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольносправочная книжка для землевладельцев и арендаторов. Каменец-Подольский: тип. С. П. Киржацкого, 1903. 867 с.

10. Даниленко Л.А., Шудрик І. О. Підприємницька та доброчинна діяльність Харитоненків: (До 180-річчя від дня народження засновника династії – Івана Герасимовича Харитоненка). *Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура*. Харків, 2000. С. 176-182.

11. До 150-річчя з дня народження Богдана Івановича Ханенка, мецената, колекціонера, фундатора музею: матеріали наук.-практ. конф. / Голов. упр. культури, Київ. міськдержадмін. Київ. музей захід. та схід. мистецтва. Київ: Кий, 1999. 86 с.

12. Деятельность Общества дневных приютов для детей рабочего класса за 1875-1911 гг. Киев: Б. изд., 1913. 63 с.

13. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – XX ст.). *Український історичний журнал*. 2005. № 4. С. 159-177.

14. Донік О. Громадська благодійність в Україні в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Вип. IX. С. 61-85.

15. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі XIX ст. Київ, 2008. 270 с.

16. Донік О. Просвітницька діяльність родини Терещенків в Україні. *Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць*. Вип. 4. Київ, 2000. С.34-39.

17. Донік О.М. Реформування комерційної освіти наприкінці XIX – на початку XX ст.: поєднання інтересів держави. *Проблеми історії України XIX – на початку XX ст.* 2013. Вип. 22. С. 254-267.

18. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. 314 с.

19. Донік О. М. Соціокультурний вимір підприємства у другій половині XIX – на початку XX століття. *Український історичний журнал*. 2003. № 6. С. 49-55.

20. Жукова С. Благодійна діяльність Терещенків в Глухові. *Ніжинська старовина*. 2013. Вип. 16. С. 50-55.

21. Загребельна Н. І., Коляда І. А. Велика війна: українство і благодійність (1914–1917 рр.). Київ, 2006. 194 с.
22. Задерейчук А. А. Вклад роду Фальц-Фейнів в соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України на початку XIX ст. – 1919 р. Автореф. дис. ... канд. Істор. наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. Чернігів, 2010. 19 с.
23. Иван Герасимович Харитоненко. (30 ноября 1891 года). Харьков: Типография «Южного Края», 1894. 24 с.
24. Инструкция попечителям и попечительницам начальных народных училищ Таврической губернии. Дьяконов А. *Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии за 1883 г.* Бердянск, 1884. С. 103-106.
25. Ісса Т. В. Благодійна діяльність дворянства Київської губернії під час Першої світової війни. Дис. ... канд. істор. наук. 07.00.01 – історія України. Київ, 2017. 217 с.
26. Ковалинський В. В. Меценати Києва. Київ: Северин- пресс», 1995. 365 с.
27. Ковалинський В. В. Богдан и Варвара Ханенко. *Меценаты Киева: сборник.* Київ, 1998. С. 357-383.
28. Козак О. Внесок родини Богдана та Варвари Ханенків у розвиток матеріальної та духовної культури українського народу. *Гілея: науковий вісник.* 2018. Вип. 132. С. 22-27.
29. Колібабчук Н. К. Історія виникнення й розвитку підприємства на Україні в XVIII – на початку XX ст. *Часопис цивілістики.* 2015. Вип. 18. С. 199-203.
30. Козлов А. Н. Былая слава (родословная Харитоненко). *Харковский исторический альманах.* Харьков: Изд. дом. «Райдер», 2003. С. 70-76.
31. Константинова Ю. В. Діяльність органів дворянської опіки у другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами Державного архіву

Херсонської області). *Історичні і політологічні дослідження*. 2010. №1-2 (43-44). Донецьк: ДонНУ. С.105-111.

32. Кочергін І. Дворянство пореформеної доби: особливості трансформації (на прикладі Катеринославської губернії). *Український історичний журнал*. 2012. №6. С. 74-84.

33. Кривошея І. І. Польські аристократи Потоцькі в соціально-економічному житті підросійської України (кінець XVIII – початок XX століття). Умань, 2013. 400 с.

34. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). Київ: Інститут історії України, 1999. 282 с.

35. Левитский В.Ф. К вопросу об экономическом значении крупных и мелких заводско-земледельческих хозяйств. Харьков, 1907. с. 37

36. Ліга Українських меценатів. *Енциклопедія історії України*. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin>

37. Матяж С. Історичні аспекти державного регулювання меценатської діяльності в Україні. *Державне управління та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць Дніпровського регіонального інституту державного управління*. Дніпропетровськ: ДРІДУ НАДУ, 2009. Вип. 12. С. 109-117.

38. Молчанова М.В. Добродійна діяльність родини Терещенків: Історіографія проблеми. *Актуальні проблеми науки та освіти. Зб. матеріалів XII підсум. наук-практ. конф. викладачів*. Маріуполь: МДУ, 2011. 408 с.

39. Мошногородищенское имение Екатерины Андреевны Балашевой. Описание имения, организация и ведение хозяйства. Киев, 1896. С.535-545.

40. Общий очерк состояния народных училищ Таврической губернии Севастопольского и Керченского градоначальств за 1898-1899 годы. Симферополь, 1900.

41. Перерва В. С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. Біла Церква, 2010. 269 с.

42. Пилипенко О. Видатні українські підприємці XIX – початок XX століття. *Київська старовина*. 2009. №3. С. 50-62.
43. Покидченко Л.А. Іван Харитоненко – засновник династії цукро заводчиків. *Архіви України*. 2013. № 1 (283). С. 127-145.
44. Проект Закону України «Про меценатство». URL: http://mincult.kmu.gov.ua/mincult_old/uk/publish/
45. Раковський Л.Є. Цукрова промисловість в Україні в 60-90 ті рр. XIX ст. Київ. *Сіверянський літопис*, 1995, 40 с.
46. Сергиєнко М.В. Іван Герасимович Харитоненко глазами сумских краеведов. *Матеріали історико-краєзнавчої конференції до 190-річчя з дня народження І.Г. Харитоненка*. Суми: ДВНЗ «УАБС», 2012. С.70-75.
47. Сергієнко Д.В. Меценатська діяльність жінок Терещенків. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету* 2015. Вип. 44. (1). С. 87-90.
48. Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. 2-ге вид., доповн. Київ. М.П. Коць; Ярославів Вал, 2006. 416 с.
49. Ступак Ф. Я. Благодійні товариства Києва (др. пол. XIX – поч. XX ст.). Київ, 1998. 208 с.
50. Ступак Ф.Я. Діяльність благодійних товариств Києва другої половини XIX – на початку XX ст: дис.. канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 1997, 210 с.
51. Ступак Ф.Я. Київські благодійні медичні товариства(др. пол. XIX-поч. XX ст.) Київ: Б. в., 1998. 87 с.
52. Сейко Н. Добродійна підтримка освіти в Україні (XIX ст.): мотивація персональної співучасті. *Відкритий урок*. Плянди. 2007. № 6-8. С. 8-11.

53. Терещенко М. Перший олігарх: Михайло Іванович Терещенко (1886-1956): Надзвичайна історія життя мого діда, як її розповіла б мені моя бабуся / Пер. з фр. Київ: Ніка-Щентр, 2012. 256 с.

54. Тимчук Л.І., Звоздецька В.Г., Білик Н.М. Історія соціальної роботи. Навчальний посібник. Чернівці: ЧНУ імені Юрія Федьковича, 2021. 198 с. .

55. Ткаченко О.В. Підтримка родиною Терещенків соціально-незахищених верств населення. *Соціальна історія. Науковий збірник*. Київ, 2008. Вип. 3. С. 47-49.

56. Товстоляк Н. М. Благодійність родини Харитоненків як складник стратегії підприємницької діяльності та культурного розвитку їх українських маєтків. *Чорноморський літопис*. 2014. Вип. 9. С. 97-103.

57. Товстоляк Н.М., Кожухар О.І. Меценати та суспільні діячі Тарновські представники української дворянської інтелігенції ХІХ ст. *Бористен*. 2000. № 12. С. 5-8.

58. Халецький В., Семашко О., Дума Л., Доброчинність в Україні: минуле, сучасне, майбутнє. Київ, 1998. 56 с.

59. Хорунжий Ю.М. Українські меценати. Київ: КМ. Академія, 2001. 139 с.

60. Чекаленко, Л. Постать Євгена Чикаленка в нашій історії Україна. *Європа–Світ*. 2016. Вип. 18: Присвячено 150-річчю від дня народження М.Грушевського. С. 247–253.

61. Чикаленко Є. Спогади (1861–1907). Нью-Йорк: Укр. Вільна Акад. Наук у США, 1955. 502 с.

62. Шудрик І., Даниленко Л. Династія Харитоненків Історико-документальне видання. Суми: Вид-во «Слобожанщина» 2003. 192 с.

63. Шудрик І.О. Наталівка – перлина Слобожанщини. Харків: Майдан, 2008. 144 с.

ДОДАТКИ

Рис. 1. Іван Харитоненко з сином

Рис. 2 Віра Харитоненко

Рис. 3. Павлівський цукровий завод родини Харитоненків

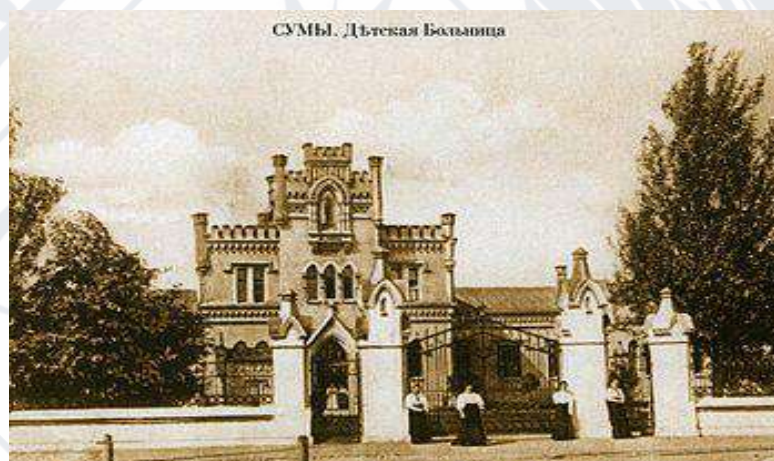

Рис. 4. Дитяча лікарня Св. Зінаїди

Рис. 5. Садиба Натальївка, родини Харитоненків

Рис. 6. Троїцький собор

Рис. 7. Подружжя Ханенків

Рис. 7. Музей Ханенків

Рис. 8. Зображення всередині музею

Рис. 9. Одна з кімнат музею

Рис. 10 Євген Чикаленко

Рис. 11 Газета Рада

Рис. 12 Редакція газети Рада, разом з Є. Чикаленком.

Рис. 12 Марія Щербатова

Рис 13. Немирівський палац Марії Щербатової